Psihologie

Nicolas Guéguen

PSIHOLOGIA MANIPULĂRII ȘI A SUPUNERII

Collegium

POLIROM

Seria *Collegium. Psihologie* este coordonată de Adrian Neculau.

Nicolas Guéguen este inginer IT, doctor în psihologie cognitivă, profesor-cercetător la Facultatea de Psihologie Socială şi Cognitivă a Universităţii Bretagne-Sud şi director al laboratorului de cercetare GRESICO. De acelaşi autor, la Editura Polirom a apărut *Psihologia consumatorului. Factori care ne influenţează comportamentul de consum* (2006).

Nicolas Guéguen, *Psychologie de la manipulation et de la soumission*, Dunod

© Dunod, Paris 2004

© 2007 by Editura POLIROM, pentru prezenta traducere

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4, P.O. Box 266, 700506
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33; O.P. 37,
P.O. Box 1-728, 030174

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:

GUÉGUEN, NICOLAS

Psihologia manipulării şi a supunerii / Nicolas Guéguen; trad. de Marius Roman. - Iaşi: Polirom, 2007

ISBN 978-973-46-0540-8

I. Roman, Marius (trad.)

159.9.019.4
316.776.23

Printed in ROMANIA

Cuprins

Introducere 11

Capitolul 1. Supunerea faţă de autoritate: cum să supui cu minimum de efort 13

1. Paradigma lui Milgram: oamenii devin violenţi doar supunîndu-se unui ordin 14

1.1. Experimentul princeps 15

1.2. Toţi pînă la aproape 300 de volţi, 65% pînă la 450: sîntem cu toţii nişte torţionari? 20

1.3. Replici interculturale şi generaţionale: există o universalitate a obedienţei? 21

1.3.1. Universalitatea supunerii faţă de autoritate: analiza factorilor culturali 21

1.3.2. Supunerea la orice vîrstă: atît de tînăr şi deja atît de obedient! 22

1.3.3. Variabile demografice şi sociologice: sîntem toţi la fel? 24

1.4. Rezultate aşteptate? 27

1.5. Analiza comportamentului subiecţilor implicaţi în experiment 32

2. De ce ne supunem? Analiza determinanţilor supunerii 34

2.1. Efectele situaţionale asupra supunerii faţă de autoritate 35

2.1.1. Ipoteza „stării de agent" 35

2.1.2. Proximitatea victimei: cu cît înaintează, cu atît dăm înapoi 40

2.1.3. Proximitatea autorităţii 47

2.1.4. Legitimitatea autorităţii 48

2.1.5. Autoritatea contradictorie 50

2.2. Factorii dispoziţionali şi supunerea 52
2.2.1. Personalitatea şi supunerea: oamenii se împart, prin însăşi natura lor, în refractari şi supuşi? 52
2.2.2. Rolul credinţelor în procesul de supunere 54
2.2.3. Ipoteza că subiectul nu e conştient de actele sale 55
2.3. Supunerea înţeleasă prin intermediul nesupunerii 60
2.4. Supunerea faţă de autoritate: un act de conformism? 63
2.4.1. Grupul ca model 64
2.4.2. Grupul supus şi grupul nesupus: omul, model pentru om 67
3. Supunerea cotidiană faţă de autoritate şi efectul simbolurilor autorităţii asupra comportamentului nostru 71
3.1. Supunerea faţă de autoritate într-o situaţie reală: alo, doctore! 71
3.2. Formele moderne ale supunerii faţă de autoritate: autoritatea administrativă 74
3.3. Simbolurile autorităţii şi efectul lor asupra comportamentului: feriţi-vă de haină şi nu de om! 78
3.3.1. Efectul uniformei 79
3.3.2. Influenţa statutului 81

Capitolul 2. Supunerea liber consimţită: cum facem lucruri pe care le-am fi refuzat în mod spontan 87

1. „Piciorul în uşă": odată intrat în joc... 88
1.1. Experimentul princeps 88
1.2. Replici ale „piciorului în uşă" 90
1.2.1. Reuşite... 90
1.2.2. ...şi eşecuri 100
1.3. Factorii de influenţă ai „piciorului în uşă" 102
1.3.1. Caracterul prosocial al cererii 102
1.3.2. Timpul scurs între cele două cereri 103
1.3.3. Costurile cererii 105
1.4. Explicaţiile teoretice ale „piciorului în uşă" 109
1.4.1. Teoria autopercepţiei 110
1.4.2. Teoria angajamentului 114
1.4.3. Teoria contrastului 116
1.4.4. Teoria învăţării sociale şi a consolidării 117

1.4.5. Teoria promovării sinelui 118
2. „Uşa în nas" : cine nu poate cel mai mult poate cel mai puţin 120
2.1. Experimentul iniţial şi prelungirile sale 121
2.2. „Uşa în nas" : un fenomen stabil ?
Analiza replicilor şi a cîmpurilor de utilizare 122
2.2.1. Importanţa efectului 122
2.2.2. Cîmpurile de aplicare 123
2.2.3. „Uşa în nas" electronică 126
2.3. Factorii ce favorizează „uşa în nas" 128
2.3.1. Caracterul prosocial al cererii 128
2.3.2. Costul cererii pregătitoare 129
2.3.3. Două uşi sînt mai bune decît una :
paradigma „dublei uşi în nas" 131
2.4. Mecanismele psihologice de la baza efectului „uşa în nas" 132
2.4.1. Ipoteza concesiilor reciproce 132
2.4.2. Teoria contrastelor perceptive 136
2.4.3. Teoria culpabilităţii 138
2.5. „Uşa în nas" sau „piciorul în uşă" :
analiza comparativă a eficacităţii 140
3. Angajamentul : „Dacă faci asta, o vei face din nou" 141
3.1. A fi angajat să faci înseamnă... a te angaja să faci 142
3.2. Responsabilitate a angajamentului
sau angajament în vederea responsabilităţii ? 145
3.2.1. A fi angajat înseamnă a fi responsabil 146
3.2.2. Persistenţa angajamentului 148
3.3. Este suficientă intenţia de a face un lucru,
chiar dacă ea nu exista : eficacitatea angajantă
a autopredicţiilor smulse 151
3.4. Autoangajamentul : capcana deciziilor personale 153
3.4.1. Investiţia în pierdere : *homo economicus*
nu există atunci cînd e angajat 153
3.4.2. E greu să spui „stop" : capcana automatismelor 158
3.5. Tehnicile de influenţare bazate pe angajament 160
3.5.1. Tehnica *low-ball* 160
3.5.2. Tehnica momelii 166
3.6. Teoria angajamentului aplicată schimbării comportamentelor :
care sînt principiile şi care aplicaţiile ? 168

3.6.1. Factorii angajanţi 168
3.6.2. Aplicaţiile angajamentului
la schimbarea comportamentelor 169

Capitolul 3. Supunerea prin inducţie semantică şi nonverbală: cuvintele şi comportamentele care ne influenţează 181

1. Supunerea prin inducţie semantică: puterea cuvintelor, a frazelor şi a promisiunilor 181

1.1. Pîraiele mici fac rîurile mari: tehnica „chiar şi-un ban ne-ar prinde bine..." 182

1.2. Evocarea libertăţii şi manipularea: tehnica „sînteţi liber să..." 184

1.2.1. „Sînteţi liber să...": experimentul princeps 184

1.2.2. Eficace chiar fără solicitarea faţă în faţă 186

1.3. „Cum vă simţiţi?": tehnica „piciorul în gură" 190

1.4. Fracţionarea unei oferte şi compararea: tehnica „şi asta nu e tot!" 195

1.5. Etichetarea prealabilă şi comportamentul ulterior: tehnica etichetei personologice 199

1.5.1. Eticheta pozitivă: tehnica linguşelii 200

1.5.2. A cauza culpabilitate sau ruşine: tehnica insultei 204

1.5.3. Culpabilitate sau ruşine? 205

1.6. Reciprocitatea: „Îţi dau un ban ca să-mi dai doi" 210

1.6.1. Reciprocitatea: dăm celor care ne dau... 211

1.6.2. ...şi dăm celor care propun să ne dea 213

2. Influenţarea nonverbală 214

2.1. Influenţa tactilului 215

2.1.1. Tactilul şi cultura 215

2.1.2. Influenţa tactilului asupra supunerii 217

2.1.3. Tactilul şi comportamentul consumatorului 220

2.1.4. Atingere şi motivare 227

2.1.5. Tactilul şi comportamentul într-o situaţie de mediere 233

2.1.6. Mecanismele care explică efectul tactilului 237

2.2. Influenţa privirii 253

2.2.1. Efectul privirii asupra supunerii 253

2.2.2. Tipul privirii şi supunerea 258

2.2.3. Mecanismele care explică efectul privirii 258

2.3. Influenţa zîmbetului 262
2.3.1. Zîmbiţi, şi jumătate din oameni vor zîmbi şi ei 263
2.3.2. Zîmbetul: un comportament feminin? 263
2.3.3. Efectul zîmbetului asupra cererilor 266
2.3.4. Mecanismele care explică efectul zîmbetului 268

Bibliografie 273

Capitolul 1

Supunerea faţă de autoritate: cum să supui cu minimum de efort

„Am văzut un om de afaceri echilibrat şi sigur pe sine, care a intrat în laborator zîmbind şi încrezător. În mai puţin de 20 de minute a devenit moale ca o cîrpă, chinuit de ticuri şi riscînd o criză de nervi. Se trăgea tot timpul de lobul urechilor şi îşi frîngea mîinile. La un moment dat şi-a lăsat capul în palme şi a murmurat: «Dumnezeule, opriţi-vă!». Şi totuşi, a continuat să execute fiecare instrucţiune a experimentatorului şi s-a supus pînă la capăt."

Milgram, 1963, p. 377

Pînă unde-l poate duce pe om obedienţa? Relatările despre atrocităţile comise de soldaţi care, în fond, sînt fii exemplari, buni taţi de familie, soţi tandri şi grijulii pot surprinde omenirea prin sălbăticia lor aparentă. La fel şi lipsa totală de sentiment a tinerilor soldaţi care, înainte de a trăi o situaţie de conflict, nu comiseseră nici o atrocitate, nici un act violent faţă de semeni. Există atunci o sălbăticie, o perversitate latentă a omului sau doar circumstanţele explică actele noastre?

Problema supunerii şi a mecanismelor psihologice care o explică îi preocupă de multă vreme pe cercetătorii din psihologia socială. Încă din 1924, Landis, în cadrul unui experiment privind reacţiile emoţionale, a reuşit să-i facă pe 71% dintre subiecţi să decapiteze şobolani vii, iar pe cei mai puţin obedienţi să asiste la scenă, în timp ce decapitarea o făcea experimentatorul. Acest lucru arăta clar că autoritatea experimentatorului era suficientă pentru a învinge rezistenţa subiecţilor.

Totuşi, în ciuda interesului pe care-l prezenta acest tip de cercetări, registrul comportamentelor studiate era departe de a fi foarte problematic pentru subiecţi. Din această perspectivă, cele mai importante sînt, fără nici o îndoială, studiile care au încercat să vadă pînă unde ne poate duce o autoritate

pur simbolică. Cercetările pe care le prezentăm în acest capitol au în vedere doar actele problematice, contrare celor mai multe interese morale ale oamenilor. În cîmpul ştiinţelor umane şi sociale, importanţa lor euristică este incontestabilă, întrucît ele au evidenţiat ponderea zdrobitoare a contextului în care un individ este determinat să acţioneze. Desigur, nu contestăm faptul că intervin şi factori individuali în producerea comportamentelor problematice ale oamenilor. Cu toate acestea, cînd vine vorba de acte ce duc la provocarea unei suferinţe fizice sau psihice unei persoane, şi cînd acestea sînt realizate de oameni obişnuiţi, cu înfăţişare paşnică, muncitori, capi de familie şi soţi fără de pată, sîntem obligaţi să admitem că activităţile educative, instituţionale şi organizaţionale conţin în ele caracteristici cu ajutorul cărora se obţin din partea semenilor acte pe care totuşi educaţia şi structurile le condamnă.

1. Paradigma lui Milgram: oamenii devin violenţi doar supunîndu-se unui ordin

În psihologie, în particular, şi în ştiinţele umane, în general, cercetările privind supunerea faţă de autoritate sînt indisolubil legate de studiile unui cercetător american, Stanley Milgram. Atît de mare este importanţa lor, încît primele lui experimente, publicate acum aproape 40 de ani, au şi vor avea o valoare ştiinţifică cum puţine studii din aceste discipline pot avea. Rezultatele obţinute şi caracterul profund dramatic şi extrem al comportamentului pe care l-a studiat nu sînt străine, desigur, de această notorietate. Lucrările sale vor rămîne cu siguranţă actuale multe decenii de acum încolo. Pentru cercetătorii din psihologia socială, ele sînt încă fecunde, inspirînd numeroase cercetări. În 1995, un număr special al celebrei reviste *Journal of Social Issues* (1995, vol. 151, nr. 3) a fost consacrat experimentelor lui Milgram; ele au fost sintetizate, li s-a apreciat contribuţia şi s-au prezentat lucrări noi, menite a spori cunoaşterea ştiinţifică asupra fenomenului. O carte recentă a lui Blass (1999a) arată că numeroşi cercetători se ocupă de această chestiune şi că bogata contribuţie ştiinţifică a lui Milgram stimulează încă lucrări fecunde. Acestea sînt citate sau publicate în cărţi sau reviste altele decît de psihologie. Medicina, istoria, economia, sociologia şi filosofia menţionează foarte des studiile lui Milgram (Blass, 1999b). În sfîrşit, să notăm că rezultatele continuă să fascineze mass-media şi opinia publică: se publică permanent articole care citează studiile lui Milgram (French, 1997), iar ficţiuni şi documentare le menţionează sau prezintă fragmente din înregistrările video realizate în laborator. Este aşadar indicat ca primul capitol al acestei cărţi despre manipulare şi supunere să

începă cu prezentarea studiilor sale, precum şi cu sinteza celor mai importante contribuţii aduse de cercetătorii care s-au ocupat de supunerea faţă de autoritate. Într-adevăr, dacă putem obţine un astfel de comportament din partea atîtor persoane avînd caracteristici sociale la fel de obişnuite precum cele ale subiecţilor participanţi la experimente, înseamnă că există, indubitabil, puţine comportamente umane care să nu poată fi controlate, activate sau generate de influenţa semenilor.

1.1. *Experimentul princeps*

Prima cercetare a lui Stanley Milgram, realizată la universitatea din Yale şi publicată în 1963 în *Journal of Abnormal and Social Psychology*, reprezintă punctul de plecare al studiilor experimentale privind supunerea faţă de autoritate. Majoritatea experimentelor realizate ulterior de Stanley Milgram, dar şi de alţi cercetători în psihologie socială, se vor inspira masiv din metodologia folosită în acest prim studiu. De aceea, pentru a-l reda cît mai fidel posibil, l-am detaliat. Dacă unii cititori doresc o descriere mai realistă a lui, o pot găsi într-un film francez (*I comme Icare*, de Henri Verneuil) care, deşi ficţiune, restituie perfect spiritul teoretic şi metodologic al experimentelor lui Milgram.

În primul experiment publicat de Stanley Milgram, procedura utilizată a fost următoarea.

■ Subiecţii

Eşantionul subiecţilor era constituit din 40 de bărbaţi (20% cu vîrsta cuprinsă între 20 şi 29 de ani, 40% între 30 şi 39 de ani şi 40% între 40 şi 50 de ani) cu niveluri de şcolarizare foarte diferite (de la şcoala primară la doctorat), cu profesii şi ele foarte variate (vînzători, profesori de liceu, funcţionari de poştă, ingineri, muncitori) ; ei au răspuns unui anunţ apărut în presa locală, care îi invita să participe la un experiment privind memoria la universitatea din Yale, fiindu-le propusă o retribuţie de 4,50 dolari. În anunţ nu se pomenea faptul că trebuiau administrate unei persoane şocuri electrice, pentru a vedea care este efectul acestei forme de pedepsire asupra memoriei.

■ Întîmpinarea subiecţilor

Experimentul avea loc într-un elegant laborator al universităţii din Yale, pentru a-i conferi legitimitate. Două personaje jucau roluri bine definite : experimentatorul, de 31 de ani, profesor de biologie, cu un aer impasibil şi uneori sever, care deţinea rolul autorităţii ştiinţifice, şi un complice, în vîrstă

de 47 de ani, cu o înfăţişare plăcută şi afabilă, care trebuia să joace rolul victimei.

Subiectul, care solicitase o programare pentru experiment după citirea anunţului din presă, se prezenta la locul de întîlnire şi aştepta într-o sală. După cîteva secunde intra complicele, care se prezenta ca fiind şi el subiect al experimentului. Intra apoi experimentatorul, îi saluta pe subiect şi pe complice şi-i informa că vor participa la un experiment privind efectul pedepsei asupra învăţării la om. Adăuga că, întrucît nu se realizaseră pînă atunci studii de acest tip, nimeni nu ştia dacă efectul e pozitiv sau negativ. După aceea, preciza că făcea acest experiment pe adulţi şi că unii trebuiau să joace rolul profesorului, iar alţii pe cel al elevului. Le propunea apoi să tragă la sorţi rolurile : ele erau desemnate cu ajutorul a două bileţele puse într-o pălărie. Desigur, tragerea era măsluită, astfel încît subiectului să-i revină totdeauna rolul profesorului (ambele bileţele aveau scrise cuvîntul „profesor", iar subiectul era cel care trăgea primul). După tragerea la sorţi, subiectul şi complicele erau conduşi într-o încăpere alăturată, unde se afla un scaun electric. Complicele era legat de scaun pentru ca, aşa cum spunea experimentatorul, „să evite orice mişcare excesivă în timpul şocului". Avînd în vedere soliditatea materialului, complicelui-elev îi era imposibil să se ridice de pe scaun. La încheietura mîinii i se ataşa un electrod, apoi i se aplica o cremă „pentru a preîntîmpina arsurile". Experimentatorul îi explica subiectului care asistase la toată această punere în scenă că electrodul era legat de un generator electric, aflat în camera alăturată. Adăuga că, deşi şocurile puteau fi foarte dureroase, ele nu provocau daune corporale durabile.

■ Sala de învăţare

Odată încheiată această sarcină, experimentatorul şi subiectul îl lăsau pe complicele-elev şi mergeau în camera alăturată. Experimentatorul îi spunea subiectului că sarcina sa consta în a-l face pe elev să înveţe o listă de cuvinte asociate. Subiectul trebuia să-i citească elevului la un microfon o serie completă de perechi de cuvinte, apoi citea un cuvînt dintr-o pereche, însoţit de alte patru cuvinte. Elevul trebuia să desemneze care dintre cele patru cuvinte corespundea cuvîntului lipsă din pereche. Răspunsul îl comunica prin intermediul a patru butoane aflate în faţa lui, iar subiectul îl primea pe un panou luminos aflat deasupra generatorului de şocuri.

■ Generatorul de şocuri

Generatorul era constituit din 30 de cursoare aşezate orizontal, fiecare cursor fiind însoţit de menţionarea voltajului emis. Şocurile mergeau de la 15 la 450 de volţi, în progresie de cîte 15 volţi. La fiecare patru cursoare

apăreau şi comentarii, corespunzînd adjectivelor care traduceau importanţa şocului administrat (şoc lejer, şoc mediu etc., şoc foarte intens, pericol: şoc violent, şi XXX sub ultimele două cursoare). Pentru a face totul credibil, activarea cursorului era însoţită de un zumzăit electric, pîrîituri, lumină albastră şi semnale luminoase; totodată, se aprindeau vumetre. În plus, se efectua un test de 45 de volţi asupra subiectului, pentru ca acesta să-i poată evalua intensitatea (al treilea cursor din cele treizeci).

Experimentatorul îi cerea subiectului să-i administreze un şoc elevului de fiecare dată cînd acesta făcea o greşeală de atribuire. De asemenea, îl informa pe subiect că intensitatea şocului trebuia să crească pe măsură ce elevul greşea. Adăuga că subiectul, înainte de administrarea şocului, trebuie să anunţe cu voce tare voltajul corespunzător cursorului pe care-l activează.

■ Ordinele autorităţii

Avea loc o scurtă familiarizare cu sarcina de a citi şi de a învăţa, apoi experimentul propriu-zis începea. Se folosea mai întîi o primă serie de 10 cuvinte, în timpul căreia elevul „făcea" şapte greşeli şi primea un şoc maxim de 105 volţi (şoc mediu). După aceea, experimentatorul îi dădea subiectului o altă listă şi-l informa că atunci cînd ajungea la sfîrşit trebuia s-o ia de la capăt, administrînd şocuri electrice pînă cînd elevul va fi învăţat toate cele 10 perechi fără nici o greşeală. Adăuga că subiectul trebuia să pornească de la 15 volţi şi să crească treptat voltajul de fiecare dată cînd elevul făcea o greşeală.

Atunci începea experimentul propriu-zis şi elevul (care nu primea, evident, nici un şoc) făcea greşeli după o procedură stabilită şi învăţată în prealabil. Dat fiind că sala elevului era izolată acustic de cea a profesorului, subiectul nu auzea „protestele" aşteptate în mod normal de la elev. Totuşi, de la 300 de volţi în sus, elevul putea fi auzit zbătîndu-se pe scaun şi lovind cu picioarele în podea. Începînd cu acest prag, pe panoul luminos nu apărea nici un răspuns. Cum subiectul întreba ce trebuie să facă, experimentatorul îi spunea că trebuie să considere absenţa răspunsului un răspuns greşit şi să administreze şocuri cu un nivel de intensitate mai mare. După 315 volţi, din sala elevului nu se auzea nici un zgomot şi nu venea nici un răspuns.

Cum subiectul se întorcea în cele din urmă spre experimentator ca să afle ce trebuie să facă, acesta îi dădea un răspuns standard, corespunzînd unui protocol de justificări pregătit dinainte. Protocolul cuprindea patru niveluri de răspuns:

1. Continuaţi!
2. Experimentul cere să continuaţi!
3. Este obligatoriu să continuaţi!

4. Nu aveţi de ales, trebuie să continuaţi!

Justificările erau date pe rînd. Fiecare nouă ezitare sau întrebare a subiectului ducea la reluarea secvenţei de la început. Dacă subiectul nu-şi relua sarcina după fiecare justificare a experimentatorului, acesta trecea la justificarea de la nivelul superior. Dacă subiectul nu-şi relua sarcina după cel de-al patrulea nivel de justificare, experimentul se oprea. Erau prevăzute dinainte şi alte remarce, în funcţie de tipul întrebării formulate de subiect. Astfel, cînd acesta întreba ce riscuri îl pîndesc pe elev, experimentatorul îi răspundea că, deşi şocurile puteau fi foarte dureroase, ele nu provocau daune corporale durabile. Dacă subiectul pretindea că elevul cu siguranţă nu doreşte să meargă mai departe, experimentatorul îi spunea că, deşi era neplăcut pentru elev, trebuia să continue pînă cînd acesta învăţa corect lista de cuvinte. În ambele cazuri, experimentatorul îi spunea subiectului să continue şi, dacă era necesar, relua secvenţa de justificări.

Nivelul şocului maxim administrat de către subiect (între 0 şi 30, potrivit cursorului) reprezenta măsura principală a supunerii sale. Doar subiectul care mergea pînă la capăt (cel de-al 30-lea cursor, ultimul) era considerat supus. Procedura era înregistrată, iar printr-o oglindă falsă se făceau fotografii. În anumite cazuri, comportamentul profesorului a fost evaluat prin metoda juriului (mai mulţi observatori). La sfîrşitul experimentului, subiectul era intervievat şi răspundea unui chestionar cuprinzînd măsurători ale atitudinii, măsurători proiective, precum şi diferite întrebări cu răspuns deschis sau închis.

■ Rezultatele

Rezultatele obţinute în acest prim experiment au bulversat în egală măsură cercetătorii şi opinia publică. Judecaţi şi dumneavoastră! Din 40 de bărbaţi aparţinînd tuturor categoriilor socio-profesionale, care s-au oferit să-şi dedice o parte din timpul lor ştiinţei şi cunoaşterii memoriei umane:

- toţi subiecţii au mers pînă la 285 de volţi (antepenultimul cursor din categoria „şoc intens");
- 12,5% dintre subiecţi s-au oprit la 300 de volţi (ultimul cursor din categoria „şoc intens" şi momentul în care putea fi auzit elevul zbătîndu-se pe scaun şi lovind cu picioarele în podea);
- 20% dintre subiecţi s-au oprit între 315 şi 360 de volţi (ultimul cursor din categoria „şoc extrem de intens") - jumătate din ei s-au oprit la 315 volţi (cînd nu s-au mai auzit deloc mişcările elevului);
- un singur subiect s-a oprit între 375 şi 420 de volţi (categoria „pericol: şoc violent");
- restul de 65% au mers pînă la capăt (435 şi 450 de volţi, categoria numită „XXX").

Înţelegem de ce rezultatele i-au uimit pe mulţi şi au făcut să curgă atîta cerneală: 65% dintre subiecţi i-au administrat unei persoane care nu le-a făcut nimic un şoc electric de 450 de volţi, după ce anterior îi administraseră alte şocuri electrice, de intensitate crescîndă, doar pentru că persoana respectivă a memorat greşit o listă de cuvinte.

Pentru a vedea mai bine comportamentul subiecţilor pe parcursul experimentului, prezentăm în figura 1.1 curba supunerii pentru fiecare nivel al şocurilor administrate.

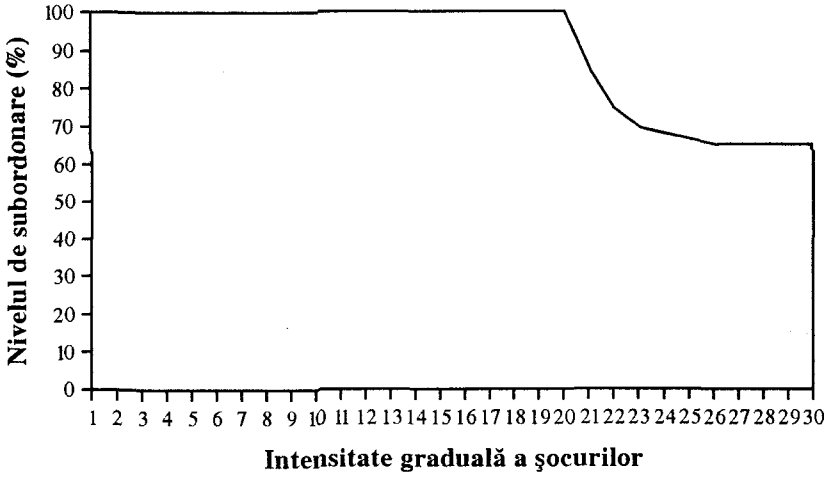

Figura 1.1. *Curba supunerii în condiţia de bază, în paradigma lui Milgram*

Rezultatele sînt interesante sub această formă, deoarece arată că o bună bucată de timp subiecţii s-au supus în unanimitate injoncţiunilor date de experimentator. Aşadar toţi subiecţii au administrat un şoc electric de două ori mai mare decît tensiunea din prizele de-acasă, pe care le cunosc foarte bine. În cele din urmă, abia începînd cu cel de-al douăzecilea cursor (300 de volţi) au loc răzvrătiri şi unii subiecţi nu se supun. Comportamentul lor nu apare deloc întîmplător în acest stadiu, deoarece, ne amintim, e momentul cînd elevul începe să se zbată pe scaun şi să lovească cu picioarele pardoseala, pînă atunci el fiind neauzit. După aceea s-au răzvrătit şi alţii, mai ales pentru că, de la acest prag, pe panoul luminos al profesorului nu apărea nici un semnal care să indice dacă răspunsul e corect sau nu.

1.2. *Toţi pînă la aproape 300 de volţi, 65% pînă la 450: sîntem cu toţii nişte torţionari ?*

Unii, pe baza acestor rezultate, vor spune că nu se miră, că aşa este omul, că întreaga sa istorie e marcată de acte de cruzime, că în noi există instincte sîngeroase, că societatea modernă şi creşterea accelerată a individualismului nu au schimbat cu nimic acest comportament barbar etc. Fără a pune sub semnul întrebării aceste analize şi fără a voi să polemizăm cu ele, trebuie să admitem că nu putem merge chiar atît de departe cu interpretarea rezultatelor pe baza unui singur experiment. Dacă, aşa cum vom vedea, Milgram şi alţi cercetători vor obţine de multe ori aceleaşi rezultate, nu putem accepta fără reţineri, doar prin simpla constatare a procentelor de supunere obţinute, explicaţiile oferite mai sus pentru un astfel de comportament. Înainte de a le admite, trebuie să le evaluăm în mod riguros ştiinţific temeiul. Într-adevăr, ca în orice experiment serios, lipseşte grupul de control: un grup în care subiecţii ar fi liberi să-şi tortureze sau nu semenii. Or, Milgram a avut grijă să studieze şi un grup de subiecţi căruia i se lăsa libertatea de a alege nivelul şocului administrat victimei şi pe care, bineînţeles, autoritatea nu-l obliga să continue.

Rezultatele obţinute la fiecare nivel al şocului sînt prezentate în figura 1.2. Pentru a le compara cu situaţia anterioară, am introdus şi curba supunerii de mai sus.

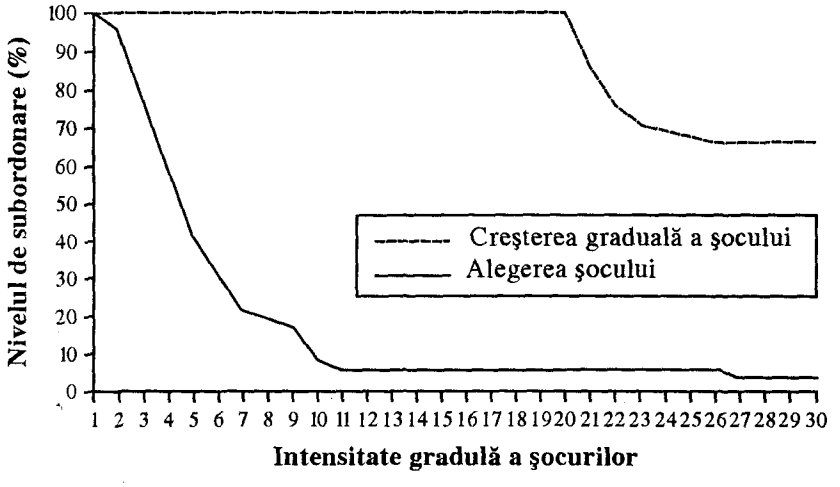

Figura 1.2. *Curba supunerii cînd subiectul trebuie să crească intensitatea şocului sau cînd e liber s-o aleagă el*

Rezultatele vorbesc de la sine. Atunci cînd au libertatea de a alege, 80% dintre subiecţi nu merg dincolo de 120 de volţi. La final, doar o singură persoană din patruzeci a utilizat ultimul cursor. Chiar dacă un astfel de comportament ne înspăimîntă, sîntem departe de cifrele precedente. Se pare deci că nu toţi sîntem torţionari spontani, dar că putem deveni, imediat ce ne aflăm într-o situaţie de autoritate.

1.3. *Replici interculturale şi generaţionale: există o universalitate a obedienţei ?*

1.3.1. *Universalitatea supunerii faţă de autoritate: analiza factorilor culturali*

Era de aşteptat ca rezultatele lui Milgram să fi avut un impact considerabil atît asupra mass-mediei, cît şi asupra comunităţii ştiinţifice internaţionale. S-au emis în mod firesc ipoteze care să le explice, dintre care anumite interpretări culturale. Mantell (1971) a avansat ideea că Statele Unite tocmai ieşeau dintr-un război cu ţările asiatice în momentul în care Milgram realiza experimentul. Acest fapt ar putea explica rezultatele, Mantell aşteptîndu-se la procente mai mici de supunere în ţara sa (Germania de Vest), care cunoştea pacea de 25 de ani. Alţi cercetători (Shanab şi Yahya, 1977) au propus ca ipoteză gradul de individualism al americanilor; ei se aşteptau – în mod implicit, ne dăm seama – la mai puţină supunere în ţara lor. De aceea, s-a reluat paradigma experimentală a lui Milgram în mai multe ţări. Rezultatele obţinute sînt sintetizate în tabelul 1.1.

Experiment	Ţara	Procentul de supunere
Ancona şi Pareyson (1968)	Italia	85,0
Edwards, Franks, Friedgood, Lobban şi Mackay (1969)	Africa de Sud	87,5
Mantell (1971)	Germania de Vest	85,0
Kilham şi Mann (1974)	Australia	54,0
Shanab şi Yahya (1977)	Iordania	73,0
Shanab şi Yahya (1978)	Iordania	62,5
Miranda, Caballeor, Gomez şi Zamorano (1980)	Spania	50,0
Schurz (1985)	Austria	80,0

Tabelul 1.1. *Procentul mediu al supunerii în condiţia de bază, obţinut în diferite replici ale paradigmei lui Milgram realizate în afara Statelor Unite*

După cum vedem, procentele sînt extrem de ridicate, iar media, care se situează la 72,1%, se apropie de rezultatele lui Milgram. Să remarcăm că ecartul tip este mic (15%). În măsura în care aceste experimente s-au efectuat în ţări avînd culturi uneori foarte diferite şi la intervale de timp care se întind pe mai bine de 20 de ani de la momentul în care Milgram şi-a publicat primele articole, sîntem îndreptăţiţi să admitem că există o propensiune dacă nu universală, cel puţin intercontinentală şi interculturală spre supunere, chiar şi în cazul actelor contrare moralei. În plus, o analiză recentă realizată de Blass (1999b), integrînd şi alte date decît cele prezentate în tabel, arată că nu există vreo corelaţie între procentul de supunere şi perioadele în care s-au efectuat experimentele: coeficientul obedienţei pare a fi invariant încă de la prima evidenţiere a rezultatelor.

1.3.2. *Supunerea la orice vîrstă: atît de tînăr şi deja atît de obedient!*

Am văzut mai înainte că există aparent puţine diferenţe culturale în privinţa procentajului de supunere faţă de autoritate. Cu toate acestea, nimic nu ne îndreptăţeşte să credem că acesta este influenţat şi de alte variabile. Doi cercetători au încercat să evalueze impactul vîrstei, pentru a studia supunerea din perspectiva dezvoltării. Într-adevăr, toate experimentele precedente implicau adulţi tineri sau mai puţin tineri şi nu permiteau studierea eventualului efect pe care l-ar avea învăţarea socială asupra supunerii faţă de autoritate. Din acest motiv, Shanab şi Yahya (1977) au verificat paradigma lui Milgram pe copii şi adolescenţi. Din informaţiile noastre, ei sînt singurii cercetători care au folosit subiecţi foarte tineri în cadrul unui astfel de experiment.

Experimentul s-a efectuat în Iordania pe 96 de băieţi şi 96 de fete, împărţiţi egal în trei grupe de vîrstă: 6-8 ani, 10-12 ani şi 14-16 ani. Procedura era aproape aceeaşi ca la Milgram. Aici, sursa autorităţii era reprezentată în toate cazurile de o femeie, pe cînd rolul elevului-complice îl juca o tînără de 16 ani, cînd subiectul profesor era de sex feminin, şi de un băiat în vîrstă de 11, 13 sau 15 ani, după caz, cînd subiectul-profesor era de sex masculin. În rest, procedura era identică cu cea a lui Milgram (faza de alegere a rolului pentru profesor şi elev, faza de familiarizare, injoncţiunile autorităţii etc.). Materialul folosit era şi el aproape acelaşi, cu o mică diferenţă în ceea ce priveşte menţiunea de sub ultimele trei cursoare: în locul tradiţionalelor semne XXX, apăreau trei cranii. În plus, generatorul era prevăzut cu 20 de cursoare, dar nu se dădea nici o indicaţie în legătură cu voltajul administrat. Şi aici, complicele-elev se afla într-o sală alăturată, dar era auzit de subiectul-profesor şi de experimentator. Reacţiile la şoc ale complicelui-elev erau înregistrate şi difuzate la momentul potrivit: el

era auzit ţipînd, plîngînd, cerînd îndurare. După al şaisprezecelea cursor, subiectul-profesor nu primea nici o reacţie din partea complicelui-elev. A fost introdusă şi o condiţie de control, în care subiectul-profesor avea libertatea să aleagă nivelul şocurilor electrice administrate complicelui-elev.

Spre deosebire de modul în care Milgram a evaluat coeficientul de supunere, Shanab şi Yahya au reţinut, ca indicator al obedienţei totale, orice situaţie în care subiectul trecea dincolo de al paisprezecelea cursor, adică atunci cînd aparatul menţiona că şocul e periculos şi cînd protestele complicelui-elev erau cele mai acute. Rezultatele obţinute la băieţi şi la fete în situaţia experimentală (ordinul de a creşte gradual nivelul şocurilor) şi în cea de control (libertatea de a alege nivelul şocurilor) sînt prezentate în tabelul 1.2.

6-8 ani				10-12 ani				14-16 ani			
Băieţi		Fete		Băieţi		Fete		Băieţi		Fete	
E	C	E	C	E	C	E	C	E	C	E	C
75,0	25,0	87,5	31,3	93,8	31,3	93,8	31,3	75,0	31,3	87,5	31,3

Tabelul 1.2. *Procentul subiecţilor care au mers dincolo de cel de-al 14-lea cursor (E = experimental, C = control)*

Ca şi în cazul experimentelor pe adulţi, putem vedea că procentul supunerii este foarte mare. În plus, el pare mult mai ridicat în condiţia experimentală decît atunci cînd subiectul este liber să administreze sau nu şocuri. Observăm, de asemenea, că cifrele sînt sensibil identice după criteriul vîrstei şi că, în ciuda aparenţelor, nu există diferenţe statistice între băieţi şi fete. Ele se vor constata totuşi atunci cînd subiecţii îşi justificau obedienţa, în şedinţa de debriefing. Într-adevăr, fetele, în 69% din cazuri, au invocat raţiuni ce ţin de supunerea faţă de autoritate („am fost obligată să fac asta", „mi s-a spus să fac asta şi am făcut" etc.), spre deosebire de 40% dintre băieţi. În acelaşi timp, 60% dintre băieţi au invocat cauze ce justificau utilitatea pedepsei pentru învăţare („este nevoie de pedeapsă ca să învăţăm", „el [complicele-elev] făcea greşeli, învăţa greu" etc.), faţă de 31% dintre fete.

Rezultatele de mai sus, chiar dacă înspăimîntătoare în lumina regulilor deontologice ale cercetării ştiinţifice în psihologie, par aşadar să demonstreze că vîrsta nu este o variabilă care influenţează supunerea faţă de autoritate. Constatăm totodată că supunerea apare de foarte devreme. În ceea ce priveşte condiţia de control, procentul supunerii pare a fi ridicat; trebuie totuşi să-l relativizăm, de vreme ce era considerat supus subiectul care atingea al paisprezecelea cursor. Dacă privim cifrele medii ale fiecărui grup, vedem că de fapt subiecţii nu au trecut dincolo de prima treime a

capacităţii posibile. Corelată cu tensiunile folosite de Milgram, le-ar corespunde 150 de volţi. Or, în realitate, această valoare nu e decît puţin superioară celei obţinute de Milgram cu grupul său de control.

Încă o dată, unii nu se vor mira de aceste rezultate obţinute pe copii şi, drept cauză posibilă a comportamentului de supunere, ar putea invoca gradul lor de inconştienţă. Dacă o astfel de justificare este adevărată, ne îndoim totuşi că ea ar putea explica rezultatele experimentului. Pe de o parte, s-ar explica greu diferenţele atît de mari dintre condiţia de control şi cea experimentală. Pe de altă parte, studii din psihologia dezvoltării şi din psihologia copilului au arătat că, de foarte devreme, copiii sînt în măsură să discearnă o autoritate legitimă. Astfel, Laupa (1994) a arătat că, încă de la patru ani, copilul poate să discearnă care dintre doi adulţi este cel care, într-un context dat, are autoritatea legitimă pentru a-i cere să facă un lucru sau altul. Ei sînt chiar capabili, la această vîrstă, să accepte principiul unei delegări temporare a autorităţii, acordată de adultul legitim unui egal de-al său. Precocitatea asimilării acestei trăsături dominante din societăţile noastre ar putea aşadar explica de ce, în experimentul lui Shanab şi Yahya (1977), nu a existat vreo diferenţă între grupurile de vîrstă ale copiilor. Caracterul legitimităţii unei autorităţi se dobîndeşte, iar odată cu el, supunerea la injoncţiunile ei.

1.3.3. *Variabile demografice şi sociologice : sîntem toţi la fel ?*

Un aspect important în cercetarea din ştiinţele umane şi sociale este caracteristica demografică şi/sau sociologică a persoanelor studiate. Cum era şi normal, cîteva dintre aceste caracteristici importante au fost studiate de Milgram şi de alţii. Principalele sînt nivelul de educaţie şi categoriile socio-profesionale (CSP). Trebuie subliniat că Milgram a avut întotdeauna grijă să controleze această variabilă. Într-adevăr, oamenii care s-au oferit voluntari la studiul ştiinţific asupra memoriei – ne amintim că anunţul apărut în presă nu preciza decît acest lucru şi nimic altceva – reprezentau toate CSP, ei avînd numeroase profesiuni, dintre cele mai obişnuite (infirmieră, asistent social, instalator, sudor, profesor, inginer, institutor, funcţionar de bancă etc.). Rezultatele din numeroasele replici vor arăta o identitate aproape totală a comportamentului acestor subiecţi. Alte cercetări ulterioare vor confirma aceleaşi efecte pe studenţi în psihologie, sociologie şi ştiinţe umane. Pentru cercetătorii specializaţi în problema autorităţii, pare sigur următorul fapt : categoria socio-profesională şi nivelul de educaţie (strîns legat de CSP) nu au legătură cu supunerea faţă de autoritate, în cadrul paradigmei lui Milgram.

Un alt factor studiat a fost genul subiecţilor. Şi aici, există în literatura de specialitate mai multe experimente comparative ale comportamentului

bărbaţilor şi femeilor. În figura 1.3 prezentăm curbele de supunere pentru fiecare nivel de şoc, într-o condiţie numită de feedback vocal (vezi mai jos proximitatea victimei), în care subiectul nu vedea victima, ci o auzea cum îşi manifesta suferinţa cînd primea şocuri. În acest caz, la 345 de volţi, victima nu mai scotea nici un sunet.

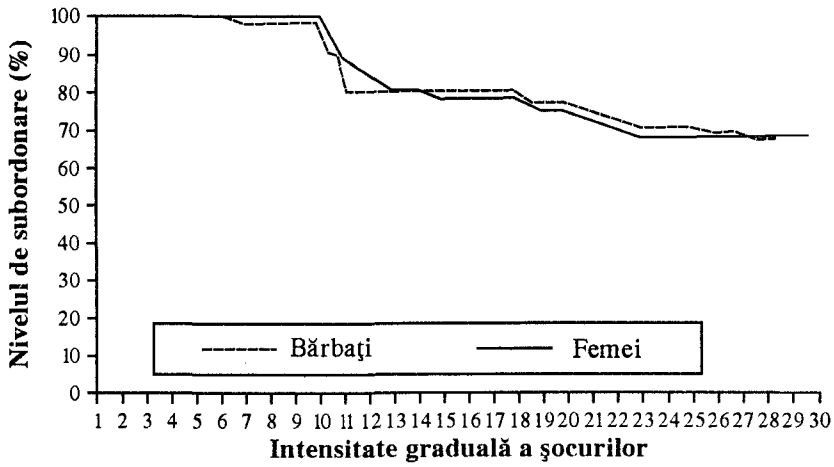

Figura 1.3. *Curba de supunere a bărbaţilor şi a femeilor*

Aşa cum se poate vedea, comportamentul bărbaţilor şi cel al femeilor sunt perfect identice. Primele răzvrătiri apar în preajma celui de-al zecelea cursor (150 de volţi), cînd victima este auzită ţipînd. Nu există deci vreo diferenţă între bărbaţi şi femei. Totuşi, Milgram se aştepta la mai multă obedienţă din partea femeilor, în virtutea apartenenţei lor la grupurile dominate. Să notăm că absenţa unei diferenţe dintre procentele de supunere ale bărbaţilor şi femeilor a fost constatată de multe ori (Constanzo, 1976; Shanab şi Yahya, 1978; Schurz, 1985). Cu toate acestea, efectul genului asupra supunerii variază, întrucît unele experimente au arătat că mai mult femeile se supun experimentatorului. Sheridan şi King (1972) au folosit o situaţie mai „realistă": victima şocurilor electrice nu era o fiinţă umană, ci un căţel care primea descărcări electrice adevărate, pentru a-l face să diferenţieze două lumini de culori diferite; ei au evidenţiat astfel că 100% dintre femei s-au supus pînă la capăt (450 de volţi), în timp ce doar 54% dintre bărbaţi au făcut-o. În acest experiment, femeile au fost acelea care s-au supus cel mai mult, dar să fim prudenţi cu generalizările. Alte cercetări au subliniat efectul contrariu. Astfel, Kilham şi Mann (1974), în cadrul unei replici stricte a paradigmei lui Milgram, au arătat că 68% dintre bărbaţi s-au conformat total ordinelor autorităţii, spre deosebire de 40% dintre

femei. Exceptînd aceste cîteva neregularităţi, nu se observă vreo diferenţă între procentele supunerii la bărbaţi şi la femei. Se pare totuşi că anumite variabile culturale (Kilham şi Mann au efectuat experimentul în Australia) sau anumite variante introduse în metodologie (experimentul lui Sheridan şi King s-a făcut pe un alt tip de victimă) pot induce efecte contrastante între bărbaţi şi femei.

Deşi cele două experimente semnalează existenţa unor efecte ale genului (total opuse, ce-i drept), sîntem nevoiţi să admitem că, la o atentă comparaţie a cercetărilor, se constată puţine diferenţe comportamentale în funcţie de sexul subiecţilor.

Cercetarea privind supunerea faţă de autoritate în cadrul paradigmei lui Milgram s-a preocupat şi de caracteristica sociologică sau demografică a experimentatorului ori a victimei. Şi aici, e greu să tragem o concluzie, din cauza numărului mic de experimente consacrate acestui subiect şi din cauza inconstanţei rezultatelor.

Astfel, cît priveşte genul experimentatorului, nu pare să existe vreun efect. Un experiment realizat de Edwards, Franks, Friedgood, Lobban şi Mackay (1969) a arătat că subiecţii, bărbaţi şi femei, se supun în aceeaşi proporţie unei femei care joacă rolul experimentatorului. Influenţa autorităţii reprezentate de o femeie a fost confirmată de Miranda, Cabarello, Gomez şi Zamorano (1981) şi, cum am văzut mai devreme, şi în cazul copiilor sau adolescenţilor (Shanab şi Yahya, 1977). În sfîrşit, să menţionăm faptul că bărbaţii şi femeile se comportă în acelaşi mod şi ating aceleaşi niveluri de obedienţă atunci cînd victima este o femeie (Kilham şi Mann, 1974; Schurz, 1985).

Un alt aspect studiat este apartenenţa etnică a victimei. După ştiinţa noastră, nu există vreun studiu comparativ al acestei caracteristici asupra subiecţilor sau a experimentatorului. Rasa victimei pare să aibă o anumită importanţă, dacă e să credem studiul publicat de Larsen, Colen, Von Flue şi Zimmerman în 1974. Ca şi la Milgram, cercetătorii au cerut la 40 de studenţi să administreze şocuri electrice altui student cînd acesta făcea o greşeală de memorare. După caz, victima (complicele) era un negru sau un alb. Se măsura aici voltajul mediu administrat şi nu coeficientul obedienţei. Maximul era de 350 de volţi. Rezultatele au arătat că, în medie, victima de rasă albă a primit 305,2 volţi, iar complicele de rasă neagră 124,2 volţi. Trebuie menţionat că subiecţii erau toţi de rasă albă, studenţi şi studente în primii ani de psihologie şi că atitudinea lor faţă de negri fusese evaluată cu cîteva săptămîni înainte. Bineînţeles, aceste atitudini au fost corelate cu voltajul administrat, dar nu s-a observat nici o legătură. Pentru Larsen şi colaboratorii lui, rezultatele obţinute, precum şi absenţa unei legături cu atitudinea faţă de negri ar proveni din presiunea exercitată de context; aceasta i-ar determina pe subiecţi să caute egalitatea rasială în cadrul unui sistem atît de modern cum este universitatea. Datorită mizei

experimentului, căutarea egalităţii ar prevala asupra oricărui alt tip de variabilă şi în special asupra atitudinilor pe care le au subiecţii albi faţă de negri. Se pare deci că rasa victimei are importanţă. Totuşi, rezultatele acestea trebuie nuanţate : un experiment realizat cîţiva ani mai tîrziu de Brant (1980), tot pe studenţi în psihologie, va arăta că victima de culoare neagră era torturată mai dur decît cea de rasă albă. Autorul însă combina mai multe variabile. Drept urmare, experimentul lui nu se poate compara integral cu cel al lui Larsen *et al.* (1974). Această contradicţie face ca problema rasei victimei să rămînă în continuare de actualitate.

Deşi cercetările privind efectele variabilelor sociologice şi demografice sînt interesante, putem vedea că, în ansamblu, aceşti factori par să nu aibă decît o foarte slabă influenţă. Totuşi, absenţa vreunei diferenţe poate fi înţeleasă prin aceea că procesele educative, simbolice, instituţionale şi organizaţionale au toate scopul de a integra comportamentul obedient în toţi indivizii din societate, indiferent de profesie, sex ori culoare a pielii. Nu este aşadar de mirare, pînă la urmă, că s-au constatat aceleaşi procente de supunere.

1.4. *Rezultate aşteptate ?*

Am semnalat mai devreme că rezultatele lui Milgram au surprins multă lume : comunitatea ştiinţifică, jurnaliştii, opinia publică şi pe Milgram însuşi. Pentru acesta, rezultatele erau surprinzătoare, pe de o parte, pentru că, elaborîndu-şi ipoteza, se bizuise foarte mult pe studiile lui Asch (1951, 1956) privind conformismul. Or, atari niveluri de conformism nu se înregistraseră niciodată în experimentele privind conformismul grupurilor, comportamentele studiate fiind mult mai puţin problematice decît cele ale lui Milgram. Pe de altă parte, procentele obţinute nu corespund deloc estimărilor pe care le dau oamenii propriului comportament şi comportamentului celorlalţi. Milgram evaluase coeficientul obedienţei cu ajutorul specialiştilor sufletului omenesc : psihiatrii. După ce le-a explicat dispozitivul experimental, el le-a cerut să estimeze pînă unde ar merge oamenii, în opinia lor. Părerile obţinute sînt prezentate în figura 1.4. Cu titlu comparativ, am reprodus şi curba supunerii obţinută de Milgram în 1963, în primul său experiment.

Tot ceea ce putem spune privind graficul este că predicţiile psihiatrilor au fost cel puţin optimiste, dar... total greşite. S-a estimat în final că obedienţa la 450 de volţi ar fi de 0,12% (adică o persoană din o mie). Sîntem departe de cei 65% obţinuţi. Mai vedem că toţi subiecţii s-au supus pînă la 315 volţi (al douăzeci şi unulea cursor), în timp ce psihiatrii estimau că doar 3,73% dintre oameni vor ajunge la acest nivel. Desigur, psihiatrii nu sînt

reprezentativi pentru întreaga populaţie. De aceea, Milgram le-a cerut şi unor studenţi şi colegi de-ai lui să facă aceleaşi estimări ca ale psihiatrilor. Rezultatele au fost totuşi sensibil identice.

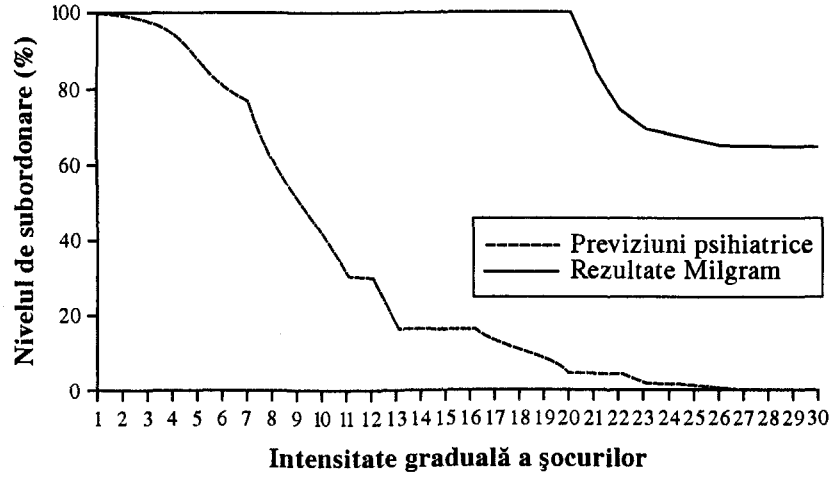
Nivelul de subordonare (%)
100
80
60
40
20
0
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30
Intensitate graduală a şocurilor
Previziuni psihiatrice
Rezultate Milgram

Figura 1.4. *Curba supunerii anticipată de psihiatri şi cea obţinută de Milgram (1963) pentru fiecare nivel de şoc*

Pentru a vedea pînă unde ar fi în stare să meargă ei înşişi, Milgram le-a cerut unor psihiatri, studenţi şi oameni din clasa mijlocie să facă o autopreviziune a propriului comportament. Estimările celor trei grupuri de persoane menţionate sînt prezentate în figura 1.5.

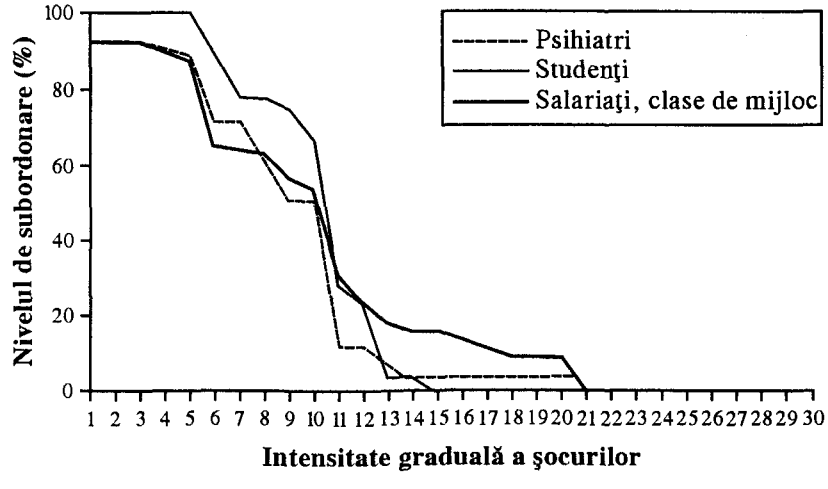
Nivelul de subordonare (%)
100
80
60
40
20
0
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30
Intensitate graduală a şocurilor
Psihiatri
Studenţi
Salariaţi, clase de mijloc

Figura 1.5. *Curba propriei supuneri anticipată de psihiatri, studenţi şi salariaţi din clasa mijlocie*

Incontestabil, predicţiile sînt similare în cele trei grupuri. Cînd li se cere oamenilor să estimeze cum s-ar comporta dacă ar fi nevoiţi să administreze şocuri electrice unei persoane care nu le-a făcut nimic, doar pentru a-i spori capacităţile de învăţare, aproape toţi cred că nu ar trece dincolo de 150 de volţi. Iată o evaluare valorizantă pentru sine. Unii au estimat chiar că nici măcar n-ar fi acceptat principiul experimentului şi că, în consecinţă, n-ar fi participat. Totuşi, cînd au trebuit să estimeze comportamentul semenilor, psihiatrii nu luaseră în calcul acest refuz iniţial. Prin urmare, avem aici manifestarea voinţei de a oferi o imagine de sine flatantă. Vom remarca totuşi, comparînd estimările pentru sine şi pentru semeni, că rezultatele sînt sensibil aceleaşi, doar că cele date semenilor sînt puţin mai „alungite".

Deşi optimiste şi departe de realitate, să observăm totuşi că peste 60% dintre persoane au declarat că ar merge pînă la 120 de volţi (al optulea nivel), după care procentul scade semnificativ. Valoarea aceasta nu e întîmplătoare, deoarece corespunde tensiunii din prizele electrice din birouri, case şi apartamente în Statele Unite. Or, subiecţii întrebaţi au fost americani. Credem deci că estimarea lor s-a făcut pe baza acestei baze de cunoaştere. În plus, nu avem vreun motiv să presupunem că subiecţii ar fi crezut că voltajul nu are importanţă, atunci cînd a trebuit să aprecieze intensitatea unui şoc fără a-i cunoaşte amperajul. În mod cu totul firesc, punctul lor de referinţă este intensitatea curentului de acasă. De aceea, dacă privim predicţiile, putem spune că majoritatea subiecţilor nu se simte pregătită să administreze un şoc electric despre care ştiu că e potenţial periculos ori că cel puţin e suficient de intens pentru a face rău. O analiză sub această formă vine aşadar să relativizeze puţin viziunea potrivit căreia subiectul se consideră incapabil să facă rău celuilalt prin simpla sa obedienţă sau caută să ofere o imagine pozitivă despre sine, apreciind că nu şi-ar face semenul să sufere.

Bineînţeles, anumite efecte ale gestionării imaginii de sine (*Impression Management*) pot explica rezultatele autopredicţiilor, ele nefiind doar un efect al lipsei de discernămînt în privinţa efectelor perverse ale autorităţii. Un experiment realizat de O'Leary, Willis şi Tomich în 1970 subliniază că subiecţii au totuşi discernămînt. Într-adevăr, O'Leary, Willis şi Tomich (1970) contestau din punct de vedere etic faptul că, în numeroase cercetări din psihologia socială şi îndeosebi în cadrul paradigmei lui Milgram, se recurgea la înşelătorii privind intenţiile reale ale experimentului. Ei le-au cerut subiecţilor să participe la un joc de roluri care implica acelaşi context şi acelaşi material ca cele folosite de Milgram. Diferenţa consta doar în faptul că subiectul era informat că elevul nu primea şocuri electrice, ci i se cerea să se comporte ca şi cum ar fi primit. În rest, totul era identic (greşeala elevului, protestele lui şi ţipetele de durere, implorările, comportamentul autorităţii etc.).

Rezultatele obţinute, prezentate în tabelul 1.3, au fost comparate cu cele ale lui Milgram.

	Realitatea lui Milgram	Simularea lui O'Leary *et al.*
Refuzul de a începe	0,0	5,0
15-285 de volţi	0,0	0,0
300 de volţi	12,5	0,0
315-390 de volţi	22,5	25,0
450 de volţi	65,5	70,0

Tabelul 1.3. *Procentul subiecţilor obedienţi în funcţie de diferitele paliere*

Analiza statistică a celor două coloane nu a evidenţiat o diferenţă semnificativă. Jocul de roluri practicat de O'Leary şi colegii săi a dus la procente de „supunere" apropiate de cele obţinute cu-adevărat de Milgram. Se pare deci că, sub această formă de aplicare, subiecţii sînt conştienţi de rezultatele obţinute în situaţia reală. Avem aşadar predicţii perfect conforme cu rezultatele lui Milgram. De altfel, acest efect nu este unic, deoarece un experiment al lui Mixon (1972), simulînd condiţia clasică, a dus la un procent de supunere de 70%. Efectul predictiv al jocului de roluri poate chiar să meargă mai departe cu demonstraţia: un experiment realizat de Geller (1978) arată că obţinem aproape aceleaşi rezultate ca ale lui Milgram atunci cînd subiectul joacă rolul profesorului din situaţia clasică, dar şi cînd experimentatorul lipseşte sau cînd există un contact cu victima. Se observă, în acest caz, într-adevăr, un procent de supunere de 22%, în condiţia experimentatorului absent, şi de 40%, în condiţia de contact. Vom vedea mai tîrziu, detaliind aceste condiţii, că procentele obţinute de Milgram au fost 22,5% şi, respectiv, 30%. Constatăm aşadar că simularea ne apropie de aceste valori. Subiecţii au un anumit discernămînt în privinţa impactului variabilelor situaţionale.

Efectul unui anumit discernămînt este observat şi atunci cînd comparăm predicţiile propriului comportament făcute de psihiatri, studenţi şi salariaţi din clasa mijlocie cu predicţiile comportamentului subiecţilor în condiţia de alegere a şocurilor. Aceste predicţii, constituite din media celor trei grupuri, precum şi comportamentul în situaţia de alegere sînt prezentate în figura 1.6.

Aşa cum se poate observa, între cele două linii există o diferenţiere, curbele întîlnindu-se abia la nivelul al treisprezecelea (195 de volţi). Pe lîngă aceasta, autopredicţiile obedienţei sînt mult mai ridicate decît în condiţia de alegere a pedepsei. Or, ne amintim că subiecţii din condiţia de predicţie trebuiau să spună pînă unde ar merge dacă autoritatea le-ar ordona

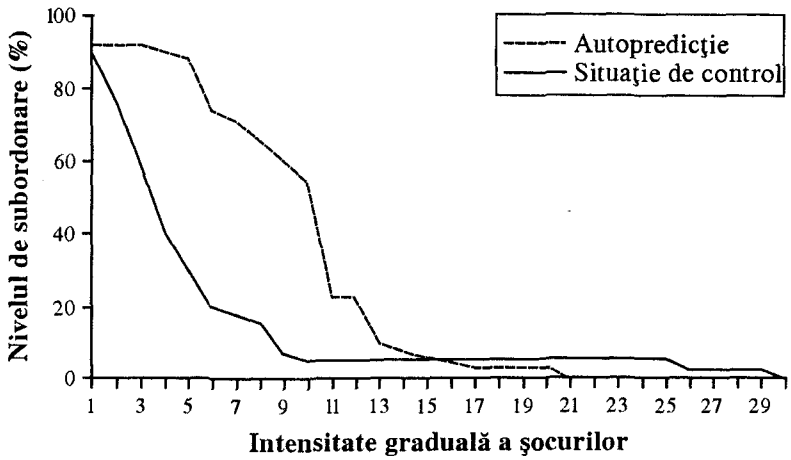

Figura 1.6. *Curba de supunere personală anticipată de psihiatri, studenţi şi salariaţi din clasa mijlocie şi curba de supunere în situaţia reală de alegere a şocurilor*

să continue. Se pare deci că subiecţii sînt în măsură să întrevadă parţial ponderea pe care o poate avea autoritatea. Lucru cu atît mai adevărat aici cu cît, de fapt, cerîndu-li-se astfel de predicţii, subiecţii nu puteau furniza decît procentaje oarecum distorsionate, din dorinţa de a oferi o imagine pozitivă despre sine. Păcat că nu avem la dispoziţie date de autopredicţie într-o situaţie de control ; aceasta ne-ar fi permis să stabilim riguros cît de mult se conştientiza impactul autorităţii asupra obedienţei.

Ca să încheiem cu aspectul autoevaluării comportamentale, citäm experimentul realizat de Miller, Gillen, Schenker şi Radlove (1975). Ei au arătat că predicţiile subiecţilor erau mai ridicate şi mai conforme cu cele obţinute în realitate dacă li se preciza în prealabil care era procentul de supunere obţinut de obicei în condiţia de bază. Se pare deci că subiectul este capabil să extragă din această informaţie normativă elemente pertinente prin care să-şi estimeze comportamentul ; totodată, contrar aşteptărilor, el nu dezavuează informaţia doar de dragul păstrării unei bune imagini de sine. Se pare că argumente autovalorizante de genul „ceilalţi poate că au mers pînă acolo, dar eu, în ceea ce mă priveşte, n-aş fi făcut-o niciodată" nu sînt perfect întemeiate. Încă o dată, analizînd datele autoevaluărilor, luînd în considerare experimentele prin simulare şi ţinînd cont de informaţiile normative, subiecţii nu sînt întru totul naivi sau nu au o tendinţă radicală de valorizare a sinelui, chiar dacă am putea crede astfel la o primă analiză. Ei sînt *capabili să aprecieze impactul unei situaţii de supunere faţă de autoritate*

pentru că, după cît se pare, toţi cunosc situaţii (mai puţin problematice, desigur, decît administrarea de şocuri electrice unui semen) în care au realizat acte nedorite doar pentru că o autoritate legitimă le-a dat ordin.

1.5. *Analiza comportamentului subiecţilor implicaţi în experiment*

Desigur că situaţia nu putea să nu afecteze comportamentul, atitudinile şi chiar credinţele subiecţilor. Celui care ar crede că subiecţii nu erau deloc conştienţi de ceea ce făceau sau că nu-şi închipuiau că-i aplică victimei şocuri electrice adevărate i-ar veni greu să explice de ce subiecţii dădeau semne acute de suferinţă şi de tulburare psihică. Trebuie să menţionăm că Milgram (1974), dar şi alţi cercetători (Mantell, 1971 ; Shanab şi Yahya, 1978) au arătat că, în marea lor majoritate, subiecţii credeau efectiv că victima suferă enorm de pe urma şocurilor electrice. Analiza comportamentului lor scoate şi ea în evidenţă această convingere. Unii aproape că plîngeau, alţii aveau ticuri nervoase, transpirau excesiv, rîdeau cu nervozitate şi mai ales îl implorau din priviri pe experimentator să pună capăt coşmarului pe care aparent îl trăiau. În sfîrşit, ca ei să continue, era nevoie de un cadru „strîns" pentru autoritatea care trebuia frecvent să dea ordine. În studiul său de sinteză din 1974, Milgram a descris detaliat acest comportament, iar înregistrările video confirmă faptul că o bună parte dintre subiecţi trecea printr-un coşmar. Totuşi, această tulburare nu putea anticipa în mod credibil nesupunerea subiectului : unele persoane aparent calme şi placide se opreau, în timp ce altele, în pragul crizei de nervi, continuau pînă la capăt. La fel şi atunci cînd subiectul era întrebat ce simţise atunci. Milgram a înregistrat, într-adevăr, estimările gradului de tensiune şi de nervozitate a mai multor grupuri de subiecţi care participaseră la experiment. El a observat că estimările, în general, indicau un grad ridicat de tensiune. Totuşi, nu a observat vreo legătură între acesta şi actul de nesupunere : subiecţi cu un grad ridicat de tensiune nu se opriseră neapărat, în timp ce subiecţi mai puţin tensionaţi s-au oprit. Potrivit lui Milgram, acest rezultat s-ar explica prin faptul că tensiunea nu avea drept cauză suferinţa victimei, ci mai degrabă conflictul interior dintre dorinţa de a se opri, pentru a curma suferinţa ce urma a-i fi provocată victimei, şi nevoia de a se conforma ordinelor venite de la experimentator. De fapt, creşterea tensiunii resimţite era legată de acutizarea acestui conflict.

■ Beneficiile personale ale participării

După ce şi-a publicat rezultatele experimentelor, Milgram a primit numeroase critici, inclusiv din partea lui Baumrind (1964) ; ea s-a interesat de starea

subiecţilor după experiment şi de măsurile ce trebuiau luate pentru a-i ocroti. Totodată, a pus problema caracterului adecvat al experimentului. Într-un articol publicat în 1964 în revista *American Psychologist*, Milgram va răspunde acestor critici atît etice cît şi metodologice, simţind pe bună dreptate că ele sînt împărtăşite de multe persoane din comunitatea ştiinţifică (Milgram, 1964b).

Trebuie să ne reamintim că subiecţii lui Milgram au trecut printr-un debriefing realizat cu o precauţie exemplară. După experiment, toţi intrau în contact cu victima şi puteau să vadă că se simţea bine, primeau asigurări că au avut un comportament normal şi că alţii ca ei au acţionat la fel, apoi li se înmîna un raport final şi li se amintea tot ce li se spusese în timpul şedinţei de debriefing. Un chestionar experimental adresat cîteva luni mai tîrziu, evaluînd beneficiile participării lor, arată rezultatele următoare : peste 83% dintre subiecţii supuşi şi nesupuşi s-au declarat mulţumiţi de a fi participat la experiment (15% fiind indecişi şi doar 1-2% nesatisfăcuţi). În plus, 74% au afirmat că acesta i-a făcut să-şi cunoască mai bine propria fire, precum şi pe cea a omului în general.

Baumrind, asemenea altor cercetători, aprecia că subiecţii nu-şi puteau justifica după experiment comportamentul şi că trebuiau să suporte cele mai neplăcute consecinţe ale faptei lor. Or, Milgram va constata că nu a fost aşa. Motivele care i-ar fi determinat să acţioneze implicau responsabilitatea autorităţii. Baumrind mai susţinea că subiecţii nu cîştigau nimic de pe urma participării lor. Milgram va arăta că majoritatea subiecţilor a afirmat mai curînd contrariul, fie că s-au supus sau nu. Ei şi-au manifestat chiar dorinţa de a participa la un experiment ulterior. Spre deosebire de multe cercetări sterile, subiecţii au apreciat că experimentul despre supunere i-a învăţat cîte ceva despre ei înşişi şi despre firea omului. În sfîrşit, în ceea ce priveşte eventualele sechele traumatice, o examinare psihiatrică efectuată la un an după participarea subiecţilor nu a semnalat nici un traumatism postexperimental.

Baumrind a criticat şi validitatea ecologică a rezultatelor obţinute : caracterul artificial al experimentului face ca ele să se datoreze mai ales situaţiei. Potrivit lui Milgram, acest caracter artificial ar conferi şi mai mult credit rezultatelor. El estimează că s-ar fi obţinut procente mai ridicate de supunere într-un context adecvat (de exemplu, obedienţa militară cînd este în joc apărarea patriei), decît într-o situaţie precum participarea la investigarea ştiinţifică a metodelor de învăţare. Vom vedea la sfîrşitul capitolului că rezultatele altor cercetări îi vor da dreptate în această privinţă. În condiţii reale, se pare că procentul de supunere este mult superior celui obţinut în laborator.

2. De ce ne supunem? Analiza determinanţilor supunerii

Rezultatele lui Milgram au stîrnit, aşa cum am văzut, un val de proteste din partea mass-mediei, a opiniei publice şi a lumii ştiinţifice. Procentajul era atît de „scandalos" de ridicat, încît mulţi cercetători au încercat, pentru început, să descopere biasul experimental care putea explica obţinerea unui astfel de rezultat. Totuşi, prin confruntarea cu rezultatele din condiţia de control, această abordare se vădea zadarnică. Au fost avansate şi argumente mai naive, care nu sînt altceva decît raţionalizări *post-hoc*, menite a evita privirea în faţă a ororii cifrelor. Pentru multe dintre ele, Milgram a trebuit să aducă dovada lipsei lor de fundament. Faptul că subiecţii au fost remuneraţi a reprezentat un argument pentru explicarea rezultatelor. Chiar dacă presupunem că cei cîţiva dolari oferiţi ca despăgubire persoanelor au fost un motiv suficient pentru a continua (o picătură în oceanul de venituri al multora dintre subiecţi), putem totuşi admite pertinenţa acestei abordări. Se ştie că subordonarea economică ne poate face să îndeplinim acte pe care nu le-am fi îndeplinit spontan, dar atunci de ce să-l facem pe altul să sufere? Milgram a realizat o replică a experimentului fără a remunera subiecţii şi a constatat acelaşi procentaj. În plus, numeroase cercetări efectuate ulterior au confirmat că se obţine acelaşi procent în lipsa remunerării simbolice. Se pare deci că această variabilă nu are nici un impact. De asemenea, am văzut că factorii culturali, de gen sau de nivel al educaţiei nu contribuie la diferenţierea procentului de supunere: micile variaţii nu sînt decît variaţii uşor explicabile prin teoriile eşantionului fără plus[1].

Şi atunci, ce anume explică rezultatele? De fapt, pentru a afla, şi fără a intra în analiza pur subiectivă şi polemică, ar trebui să păstrăm un nivel ştiinţific ridicat pentru a putea determina factorii care favorizează supunerea faţă de autoritate. La acest nivel, Milgram a jucat un rol foarte important,

1. Potrivit acestor teorii, cînd se aleg eşantioane de subiecţi în condiţii strict controlate, diferenţele dintre răspunsurile date de fiecare eşantion pot duce la variaţii. Se spune că este vorba de variaţii „normale" de eşantioane. Ştim totuşi că variaţiile cele mai mici au probabilităţi mai mari să apară (exemplu: aruncînd o monedă de 10 ori la rînd, probabilitatea de a obţine de 10 ori cap este cu mult mai rară decît de a obţine de 4 ori cap şi de 6 ori pajură sau de 5 ori cap şi de 5 ori pajură sau chiar de 6 ori cap şi de 4 pajură; probabilitatea respectivă poate fi chiar calculată cu precizie). Acest fapt explică variaţiile reduse în comportamentul eşantioanelor de subiecţi atunci cînd condiţiile manipulate sînt aceleaşi. Există întotdeauna mici diferenţe între eşantioane, legate de faptul că nu sînt folosiţi aceiaşi indivizi. Acelaşi procentaj constatat mereu este chiar semnul unei imposturi ştiinţifice, în virtutea, tocmai, a raritătii unui atare fenomen.

dar şi alţi cercetători au încercat după el să meargă mai departe şi să caute explicaţii pentru un comportament ce părea să îngrozească democraţiile moderne. Studiile pe care le prezentăm mai jos au încercat să valideze fiecare dintre teorii.

2.1. *Efectele situaţionale asupra supunerii faţă de autoritate*

2.1.1. *Ipoteza „stării de agent"*

Formulată de Milgram - care, ne reamintim, nu se aştepta la proporţia masivă de supunere faţă de autoritate - ipoteza lăsa la o parte caracteristicile personologice sau dispoziţionale ale subiectului (personalitatea sa, conştiinţa sa etc.), pentru a se focaliza asupra elementelor situaţionale sau procedurale ale dispozitivului experimental. Prin urmare, ea nu respinge, ci lasă la o parte perspectiva aproape filozofică potrivit căreia oamenii sînt prin natura lor răi (cei supuşi) sau buni (cei neobedienţi). După Milgram, acest aspect nu poate explica rezultatele sale, iar proporţia celor buni şi a celor răi este cu siguranţă aceeaşi în ambele tabere. Comportamentul final adoptat de subiect nu poate fi evaluat decît în contextul în care a fost inserat, contextul fiind, evident, cadrul metodologic al experimentului.

În mod firesc, abordarea situaţională, ca ipoteză explicativă a comportamentului de supunere, va face obiectul evaluărilor experimentale (prezentate mai jos). Vom vedea totuşi că Milgram nu a neglijat nici abordarea de natură dispoziţională (centrată pe caracteristicile individului). Se pare mai curînd că tocmai confruntarea aporturilor empirice ale uneia şi ale celeilalte dintre abordări îl vor face să emită ipoteza că situaţia este cea care generează supunerea, deoarece ea are capacitatea de a produce o stare de deresponsabilizare a actorului faţă de comenzi. Milgram o numeşte „stare de agent".

Pentru Milgram (1974), starea de agent ar fi o stare de apreciere a responsabilităţii, în care subiectul nu consideră că acţionează în mod autonom, ci ca simplu agent al autorităţii. El şi-ar delega astfel responsabilitatea, iar consideraţiile morale nu i-ar mai ghida comportamentul ca în situaţiile în care acţiunile sale nu depind de o autoritate, ci de propria voinţă. Trecerea de la *starea autonomă*, în care subiectul se percepe autorul, responsabilul actelor sale, la *starea de agent*, în care subiectul nu se mai percepe decît ca agentul executant al unei autorităţi ce deţine responsabilitatea s-ar obţine, potrivit lui Milgram, cu ajutorul contextului experimental în care este inserat subiectul.

Gradul responsabilităţii personale a fost evaluat de Milgram, dar şi de alţi cercetători (Mantell, 1971). Ei arată că subiecţii supuşi sînt mai înclinaţi decît cei nesupuşi să nu-şi autoatribuie responsabilitatea actelor, ei punîndu-le pe

seama experimentatorului sau a victimei (care nu făcea nici un efort, care nu asculta, care acceptase ideea experimentului). Cercetarea lui Blass (1996) va arăta de altfel că există o oarecare „empatie" în aprecierea responsabilităţii. Cercetătorul le-a cerut subiecţilor săi (nişte studenţi) să vizioneze un fragment filmat din experimentul lui Milgram, în care se vedea un singur individ în situaţia de bază. Caseta era oprită şi li se spunea subiecţilor că 65% dintre persoane au mers pînă la capăt (450 de volţi). În funcţie de condiţii, se adăuga că persoana văzută pe film era una dintre ele sau că se oprise la 210 volţi şi refuzase să continue. Li se cerea studenţilor să estimeze responsabilitatea experimentatorului, a subiectului şi a elevului pentru ce avea să urmeze (se atribuia un procentaj fiecăruia, pînă la totalul de 100). Rezultatele obţinute sînt prezentate în tabelul 1.4. Ele prezintă procentul mediu de responsabilitate atribuit fiecăruia dintre protagoniştii experimentului, în funcţie de condiţia de supunere sau de nesupunere.

	Experimentator	Subiect	Elev
Subiect supus	35,3	52,2	12,5
Subiect nesupus	59,7	31,3	9,0

Tabelul 1.4. *Media responsabilităţii atribuite fiecărui actor, în funcţie de informaţia despre comportamentul subiectului (în %)*

Este evident că studenţii sînt în măsură să opereze un transfer de responsabilitate personală a subiectului, în funcţie de comportamentul său. Cînd este supus, cel mai des invocată este responsabilitatea experimentatorului, iar în cazul nesupunerii, cea a subiectului. Această „pierdere a autonomiei" diferenţiază aici cele două grupuri de subiecţi.

■ Starea de agent: un model euristic pentru analiza genocidelor şi a formării torţionarilor:

> „Un individ se află în starea de agent atunci cînd, într-o situaţie dată, se defineşte în aşa fel încît acceptă controlul total al unei persoane cu un statut *superior. În acest caz, nu se mai consideră responsabil pentru actele sale,* ci se vede un simplu instrument menit să execute dorinţele altuia."
>
> (Milgram, 1974, p. 167)

De foarte devreme, Milgram a încercat să stabilească o paralelă între rezultatele experimentelor sale şi structura organizaţională a holocaustului comis de germani în cel de-al doilea război mondial. A folosit-o de asemenea pentru a explica şi atrocităţile comise de soldaţii americani în

timpul războiului din Vietnam, precum faimosul masacru de la My Lai, unde soldaţi americani obişnuiţi, taţi de familie şi fii exemplari, i-au masacrat cu armele automate pe toţi locuitorii unui sat în care mai rămăseseră doar femei, copii şi bătrîni. Ipoteza stării de agent ar explica întru totul aceste fenomene. Potrivit lui Milgram, holocaustul a putut avea loc deoarece organizaţia din spatele lui optimiza, consolida deresponsabilizarea actorilor. El nu neagă faptul că au existat responsabili, ci crede că numărul lor mic a fost suficient pentru a obţine un asemenea rezultat. Era de ajuns ca aceşti responsabili să fie plasaţi în locuri speciale ale dispozitivului şi să aibă o anumită legitimitate. Chiar aşa a şi fost. Responsabilii principali au fost organizatorii (cel care a dat ordinul, Adolf Hitler, şi cel pe care l-a pus în fruntea organizaţiei, Rudolf Eichman). Era de ajuns apoi ca în locuri strategice să fie plasate persoane apropiate ideologic de concepţiile radicale ale responsabililor şi astfel totul era pregătit. Urma plasarea a tot soiul de agenţi ce aveau un rol în aparenţă atît de nesemnificativ, încît le dădea iluzia că nu răspund pentru actul final (de exemplu, întocmeau listele cu bărbaţi şi femei, organizau concentrarea persoanelor în anumite zone, organizau convoaiele feroviare, asigurau transportul, dar şi săpau gropi, ardeau trupurile, supravegheau prizonierii etc.). Luate pe rînd, nici una dintre aceste sarcini nu era aparent condamnabilă, ca de altfel şi comportamentul „civic" la care era chemată populaţia (denunţul, reperarea, colaborarea). Adăugaţi la acestea o campanie prealabilă de stigmatizare, de dezumanizare a ţintelor şi veţi obţine toate ingredientele producerii unei stări de agent. Desigur, aşa cum subliniază Milgram, holocaustul a durat cu mult mai mult decît experimentul său: aproape 10 ani, dacă ţinem cont de pregătirea lui, faţă de o oră pentru experiment; acolo erau o planificare la scară uriaşă, un context diferit etc. Totuşi, pentru a reuşi să se menţină, trebuia cu siguranţă ca, la vederea rezultatului final, conflictul interior pe care l-ar fi avut diferiţii actori ai acestui lanţ să fie drastic diminuat prin insignifianţa sarcinii lor şi deci a responsabilităţii lor.

■ Cum să formezi torţionari din oameni obişnuiţi?

Într-un articol publicat în 1988, Haritos-Fatouros a încercat să afle cum procedaseră militarii greci pentru a prelua puterea în 1967 şi a găsit numeroase corespondenţe cu conceptul de stare de agent în procedura de formare a torţionarilor. Se ştie că această juntă a folosit masiv tortura asupra civililor între 1967 şi 1974. Deşi admite în mare măsură contribuţia lui Milgram, Haritos-Fatouros credea că, în cazul obedienţei faţă de o autoritate violentă, trebuia mers cu siguranţă şi mai departe pentru alegerea viitorilor torţionari, atît în aplicarea procedurilor de antrenament, cît şi în conceperea

factorilor de presiune. De aceea, cercetătoarea a efectuat un sondaj printre 16 foşti poliţişti militari din secţiunea specială a serviciilor secrete ale armatei greceşti, despre care se ştie că recursese masiv la tortură pentru a obţine „informaţii". În acest scop, ea a purtat convorbiri semidirective la aproape cinci sau şase ani după ce subiecţii părăsiseră armata. Interviurile conţineau două teme principale: procedurile de selecţie (criteriile de selecţie pentru a intra în armată, durata antrenamentului, criteriile de scutire a participării la grupul de torţionari etc.) şi procedurile de antrenament (recompense şi pedepse în timpul formării, tipul de limbaj folosit cu ei, descrierea unei zile obişnuite de antrenament etc.). Rezultatele obţinute la sfîrşitul convorbirilor îi vor permite să evidenţieze două sisteme complementare prin care oamenii erau făcuţi să adopte comportamentele dorite de la ei.

Primul sistem avea în vedere procesul de selecţie. Erau vizaţi tinerii de 18 ani care nu erau comunişti, racolaţi încă de pe băncile şcolii. Viitoarele victime erau devalorizate, denigrate. Selecţia avea loc trei luni mai tîrziu şi se făcea pe criterii de rezistenţă fizică şi morală: obedienţa faţă de ordine ilogice şi groteşti sau degradante date de ofiţeri. După două luni, erau reţinuţi candidaţii selecţionaţi iniţial. Doar 1,5% din totalul recruţilor erau consideraţi apţi să devină torţionari. Haritos-Fatouros va aminti că acest procent era similar cu cel din experimentul lui Milgram, unde se considera că 2,5% dintre subiecţi aveau un comportament deviant (cei care, fără ordin, îi administrau elevului 450 de volţi).

Al doilea sistem se baza pe ceea ce Haritos-Fatouros a numit factorii coercitivi ai autorităţii. Exista o ceremonie de intrare şi de ieşire din tabăra de antrenament, precum şi dependenţa faţă de o figură totemică. Subiecţii trebuiau să treacă prin diferite serii de constrîngeri şi obligaţii: de natură morală (ideea că aparţin superiorilor lor militari şi că trebuie să-şi divinizeze ofiţerii) şi fizică (atingeri aduse nevoilor primare ale fiinţei umane, prin restricţionarea apei şi a hranei, a accesului la toalete, de genul retenţiei urinei pînă la patru zile sau a defecării pînă la 15 zile); valorizarea rolului jucat de poliţia militară, utilizarea poreclelor pentru protejarea identităţii; folosirea metaforelor pentru a desemna un anumit act de cruzime (de exemplu, „ceai cu pîine prăjită" desemna arsurile).

La final, Haritos-Fatouros a încercat să modelizeze acest dispozitiv, extinzînd modelul lui Milgram; îl prezentăm în figura 1.7.

De fapt, ultima parte a modelului este definită de Milgram, contribuţia adusă de Haritos-Fatouros vizînd doar procesul prealabil de selectare a persoanelor. Pentru a face paralela cu experimentul lui Milgram, e ca şi cum primul nivel ar semnifica doar cei 65% care se supun, în timp ce al doilea nivel ar semnifica menţinerea obedienţei în timp, pentru a evita tensiunea provocată de comportamentele cerute de la persoane (aici, ceea

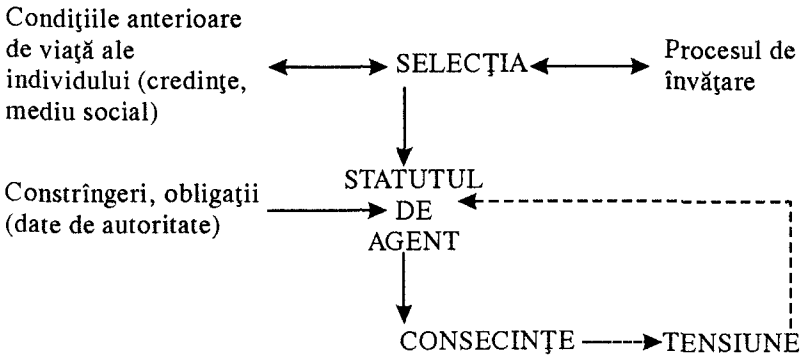

Figura 1.7. *Model cu două sisteme de supunere faţă de autoritate, de Haritos-Fatouros (1988)*

ce Haritos-Fatouros a numit consecinţe). Putem spune într-un mod foarte academic că avem aici un model intracţionist care ia în considerare situaţia (factorii coercitivi ai autorităţii) şi diferenţele individuale (procesul de selecţie).

Să notăm că Nissani (1990) a propus şi el un complement la teoria stării de agent a lui Milgram. El consideră că pot fi invocaţi şi alţi factori *adiţionali stării de agent, hotărît mai cognitivi, care explică mecanismele* supunerii. Ei ar proveni dintr-o analiză a „moralităţii" experimentului, făcută de subiect. Acesta ar avea cogniţii bine înrădăcinate legate de ceea ce face experimentatorul, care este cineva firesc responsabil, care ascultă de principii etice. Nimeni n-a auzit vreodată de torturi sau de crime în numele experimentării ştiinţifice, locul este un loc prestigios de cercetare, unde nu se practică genul ăsta de lucruri etc. Subiectul crede aşadar că moralitatea şi responsabilitatea sînt păstrate în cursul experimentului şi în nici un caz nu consideră că autoritatea este răuvoitoare. Diminuarea obedienţei, observată într-un loc mai puţin prestigios decît Universitatea din Yale (vezi mai jos legitimitatea autorităţii), ar proveni, pentru subiect, dintr-o diminuare a respectului pentru esenţa umană a experimentatorului. Potrivit lui Nissani, ca să verificăm ipoteza conflictului moral ar fi de ajuns să reluăm experimentul „princeps" al lui Milgram şi să facem în aşa fel încît autoritatea, pe tot parcursul experimentului, să devină iresponsabilă şi lipsită de milă. În acest caz, ar exista un conflict între conştiinţa subiectului şi dorinţa de a se supune unei autorităţi evident răuvoitoare, fapt ce ar duce, cu siguranţă, la diminuarea obedienţei. Deşi interesantă, adăugînd ca substrat analiza individuală pe care o face subiectul situaţiei în care se află, această teorie nu a fost, din păcate, verificată.

După cum vedem, pentru a forma un torţionar şi pentru a avea eficacitatea unui sistem de eliminare a zece milioane de persoane, e nevoie de un dozaj savant între indivizi care posedă un anumit profil - dar nu neapărat cel al torţionarilor[1] - şi un context potrivit, care să favorizeze inducerea persoanei în starea de agent. Nu e mai puţin adevărat că studiile privind supunerea faţă de autoritate, în cadrul paradigmei lui Milgram, nu ne permit, bănuim, să validăm un astfel de model. Totuşi, obiectivul paginilor următoare este acela de a verifica importanţa factorilor situaţionali, sociali şi personologici din cadrul paradigmei lui Milgram.

2.1.2. *Proximitatea victimei : cu cît înaintează, cu atît dăm înapoi*

■ Proximitatea fizică

Un factor situaţional ce poate avea impact asupra comportamentului de supunere al subiectului îl reprezintă gradul în care acesta este în măsură să perceapă consecinţele comportamentului său obedient. Armele moderne, incredibil de eficiente în distrugerea fiinţelor umane, ilustrează de altfel perfect această stare de fapt ; ele pot fi folosite la distanţe atît de mari, încît soldatul care trage, şi chiar cel care dă ordinul să tragă nu realizează care sînt consecinţele actului lor. Putem crede chiar că declanşarea unui act de distrugere ar trebui redusă la un gest banal, pentru a se evita conştientizarea. Ar fi de acord preşedintele Franţei să apese pe butonul ce activează arma nucleară dacă înainte de asta ar trebui să omoare cu mîna lui pe cineva, pentru a avea o cît de mică idee despre consecinţele actului său final ? Chiar dacă e greu de experimentat, putem crede că acest lucru ar avea, fără nici o îndoială, un efect dezastruos asupra deciziei finale.

În mod firesc, din acelaşi motiv ca cel invocat mai sus, Milgram a cercetat experimental reacţia victimei la şocurile electrice : dacă subiectul nu-şi dă seama de ceea ce face apăsînd pe buton, putem vorbi atunci de supunere faţă de autoritate sau mai curînd de ingenuitate ? Ne amintim, într-adevăr, că în experimentul „princeps" al lui Milgram, cum sala elevului era izolată acustic de cea a profesorului, subiectul nu auzea „protestele" care ar fi fost normal să vină de la elev. Chiar dacă auzea scaunul mişcîndu-se şi chiar dacă, aşa cum a arătat analiza comportamentului subiecţilor, repulsia de a continua era evidentă, el se afla într-o situaţie în care putea încă să

1. Potrivit lui Arendt (1963), germanii care au participat la genocidul evreilor nu erau persoane sadice sau criminale. Ea explică de ce, dimpotrivă, au fost eliminaţi cei care aveau plăcerea fizică de a o face.

prevadă consecinţele actelor sale, precum şi suferinţa „reală" pe care o „îndura" elevul. De aceea, pentru a începe prima serie de experimente pe această faimoasă variabilă situaţională, Milgram, tot cu ajutorul paradigmei sale, a variat gradul de proximitate dintre subiect şi elev (Milgram, 1965a).

Au fost folosiţi 160 de bărbaţi adulţi, selectaţi ca în primul experiment. Procedura generală era şi ea conformă cu acesta. Experimentatorul întîmpina doi subiecţi, din care unul era un complice, iar celălalt un subiect naiv, şi le explica obiectivul experimentului (efectul pedepsei asupra memorării). Apoi, prin tragere la sorţi (trucată, ca de obicei), fiecărui subiect îi erau atribuite sarcinile. Complicele-elev juca rolul victimei obişnuite. Subiectul trebuia să-l facă pe „elev" să înveţe o listă de cuvinte şi să-l pedepsească în cazul unei greşeli, folosind generatorul de şocuri electrice cu intensitate variabilă. Pedepsirea trebuia să se facă gradual, pe măsură ce se comiteau greşelile. În acest stadiu, au fost abandonate diferitele variante ale protocolului experimental, fiind manipulat gradul de proximitate dintre profesor (subiectul) şi elev (complicele).

În prima condiţie de proximitate, numită fără feedback, victima era într-o altă sală decît cea unde se afla profesorul, iar acesta din urmă nu putea nici s-o vadă, nici s-o audă.

În cea de-a doua condiţie, numită feedback audio, se relua principiul primeia, dar profesorul putea să audă cum victima protestează potrivit unui protocol bine stabilit şi pregătit dinainte (ţipete din ce în ce mai puternice, implorări, hohote de plîns, apoi absenţa totală a reacţiei).

În cea de-a treia condiţie, numită de proximitate, profesorul şi elevul stăteau în aceeaşi sală, la 50 de centimetri unul de altul. Victima se comporta ca în condiţia a doua (protesta, gemea, urla de durere, implora, se zbătea pe scaun şi mima apoi pierderea cunoştinţei).

În a patra condiţie de proximitate, numită de contact[1], erau reluate condiţiile din varianta a treia, dar se producea un incident şi profesorul trebuia, la un moment dat, să-l lege cu o curea pe elev, care reuşise să-şi elibereze braţul în încercarea de a scăpa (incidentul avea loc la 150 de volţi). La ordinul experimentatorului, subiectul trebuia deci să se ridice şi să lege victima, avînd un contact fizic cu ea. După care experimentul îşi relua cursul normal.

Ca şi mai înainte, cînd subiectul îşi manifesta dorinţa de a se opri, de a nu mai aplica şocuri, de a reduce şocurile etc., experimentatorul îi cerea să continue, menţionînd treptat injoncţiunile prezentate. Un subiect era

1. Această condiţie este cea prezentată în filmul francez *I comme Icare*, de Henri Verneuil.

considerat supus dacă apăsa de trei ori la rînd butonul pentru 450 de volţi. Cum aceasta reprezintă un nivel ridicat de măsură, rezultatele de mai jos (tabelul 1.5) prezintă în acelaşi timp procentul de obedienţă totală şi voltajul mediu administrat de cei 40 de subiecţi din fiecare dintre condiţii.

	Fără feedback	Feedback auditiv	Proximitate	Contact
Media şocurilor (în volţi)	405,0	367,5	312,0	259,5
Procentul de obedienţă	66,0	62,5	40,0	30,0

Tabelul 1.5. *Nivelul mediu al şocurilor şi procentul de obedienţă în funcţie de proximitatea cu victima*

Putem observa că proximitatea subiectului cu victima sa influenţează procentul de obedienţă. Cu toate acestea, simpla manifestare verbală are un foarte slab impact, dacă privim cele două condiţii de feedback. Manifestările de suferinţă ale elevului sporesc poate inconfortul subiectului (păcat că acest aspect nu a fost măsurat), dar nu sînt suficiente pentru a diminua obedienţa. Aşa cum arată condiţiile de proximitate şi de contact, se pare că tocmai prezenţa fizică a victimei şi vizibilitatea reală a suferinţei sale sînt cele care contribuie cel mai mult la opoziţia faţă de autoritate şi deci la nesupunere.

Ni s-a părut important să aflăm cum se produce această nesupunere. De aceea, în figura 1.8 am reprezentat curba obedienţei pentru fiecare dintre condiţii.

Graficul ne permite să înţelegem mai bine ce anume declanşează comportamentul de nesupunere al subiectului. Astfel, dacă analizăm condiţia fără feedback, putem observa că supunerea este totală pînă la 300 de volţi (al douăzecilea cursor). Or, chiar din acest moment putea fi auzit în surdină zgomotul scaunului pe care stătea subiectul. În celelalte trei condiţii, diminuarea obedienţei apare în jurul a 150 de volţi, în momentul în care ţipetele elevului nu mai sînt simple „vai", cum era prevăzut în protocol, ci adevărate ţipete de durere. În plus, în condiţia de contact, este momentul în care elevul se eliberează şi subiectul trebuie să-l lege din nou. Se observă clar că acesta este momentul în care intervine cea mai drastică diminuare a procentului de supunere.

Se pare că această „creştere în putere" a suferinţei exprimate de elev a avut un impact puternic asupra unui mare număr dintre subiecţi. De altfel, imediat cum această manifestare dispare, se observă puţine schimbări ale procentului de obedienţă, şi asta în fiecare dintre grupuri. Într-adevăr, cînd elevul mimează pierderea cunoştinţei la 345 de volţi (al douăzeci şi treilea

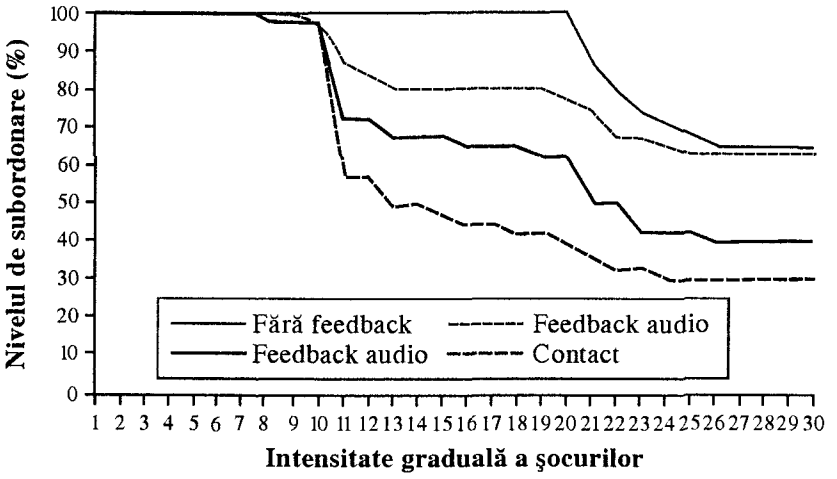

Figura 1.8. *Curba de obedienţă a subiecţilor, în funcţie de diferitele niveluri de proximitate cu victima*

cursor), curba obedienţei devine plană. Datorită acestei analize graduale, avem certitudinea că manifestarea sonoră a suferinţei subiectului are impact asupra nesupunerii, şi aceasta cu atît mai mult cu cît elevul se află în aceeaşi încăpere cu profesorul.

Tot în registrul proximităţii cu victima este un alt tip de cercetare, efectuată de Page şi Moss în 1976, care, în loc să manipuleze proximitatea fizică dintre profesor şi elev, a avut în vedere gradul de vizibilitate al elevului. Într-adevăr, în experimentul lor, după caz, elevul se afla în aceeaşi sală, la un metru în spatele subiectului, sau într-o altă sală. Prin aceasta, ne găseam aproape în condiţiile de proximitate şi feedback audio ale lui Milgram. De aceea s-a introdus o altă variabilă : eclerajul. Tot după caz, sala în care se afla subiectul era perfect luminată sau lăsată într-o penumbră aproape totală, unde doar o veioză de mică putere lumina pupitrul la care stătea profesorul. Spre deosebire de experimentul precedent, subiectul putea alege nivelul şocului, iar sursa autorităţii nu era prezentă. Se anticipa deci o slabă obedienţă din partea subiectului. Aşa a şi fost efectiv cazul în condiţia de lumină puternică, mai ales cînd elevul era în aceeaşi sală. Totuşi, în condiţia de întuneric, intensitatea medie a şocurilor aplicate elevului a fost de două ori mai mare. Încă o dată, dacă reducem posibilitatea ca subiectul să conştientizeze consecinţele actelor sale, făcînd victima mai puţin vizibilă, îl determinăm să se arate mai supus.

■ Proximitatea socială a victimei

Experimentele precedente au pus limpede în evidenţă efectul proximităţii fizice dintre victimă şi subiect. Ne putem întreba dacă şi o altă formă de proximitate, de natură socială de data aceasta, poate influenţa comportamentul subiectului. Acest tip de proximitate nu a făcut obiectul experimentelor lui Milgram. Totuşi, alte cercetări au încercat să afle ce impact are această variabilă asupra comportamentului subiectului. În acest scop, au fost verificate două aspecte interesante : impactul unei relaţii cu victima şi, mai ales, impactul caracteristicilor sociale ale victimei, precum şi relaţia socială existentă între ea şi subiect.

■ Intimitatea prealabilă dintre subiect şi victimă

Manipulînd această variabilă, vedem dacă faptul de a cunoaşte mai mult sau mai puţin victima îl face pe subiect să se răzvrătească mai repede. Studiul experimental privind relaţia prealabilă dintre victimă şi elev îl datorăm lui Larsen, Lancaster, Lesh, Redding, White şi Larsen, din 1976. Experimentul lor, inspirat masiv din paradigma lui Milgram, conţinea totuşi unele modificări.

Într-o primă fază, experimentatorul îl întîmpina doar pe subiect (aici, studenţi neremuneraţi au servit drept subiecţi) şi îi explica scopul experimentului, aşa cum făcuse şi Milgram (un profesor, un elev, o listă de cuvinte ce trebuia memorată, sarcina de a o rememora, un şoc electric gradual la fiecare greşeală etc.). Îi preciza că el va fi profesorul. Apoi experimentatorul mergea în sala alăturată celeia în care îl întîmpinase pe subiect şi-i prezenta elevul, desemnat şi el drept student (ca de obicei, elevul era un complice al experimentatorului), apoi, pretextînd o problemă tehnică, experimentatorul părăsea sala. Subiectul şi elevul se aflau deci împreună. După caz, complicele-elev începea sau nu o conversaţie cu subiectul. Cînd o făcea, aceasta dura, în funcţie de condiţii, trei, şase ori douăsprezece minute. Întrebările pe care le adresa complicele se înlănţuiau într-o ordine stabilită dinainte. În condiţiile de trei şi de şase minute, complicele se interesa de studiile subiectului, pe cînd în situaţia de conversaţie lungă (12 minute), complicele îi punea întrebări ce luau un aspect tot mai intim pe măsură ce trecea timpul (de unde venea, ce voia să facă etc.). După ce se-ntorcea experimentatorul (aproape imediat în condiţia de lipsă a conversaţiei sau după trei, şase ori douăsprezece minute în celelalte cazuri), acesta le explica amănunţit care sînt obiectivul şi metoda experimentului. În acest punct, autorii s-au conformat strict paradigmei lui Milgram.

Contrar experimentului lui Milgram, şocul maxim pe care-l putea administra subiectul era de 390 de volţi. În măsura în care procentul de obedienţă

nu reprezenta răspunsul comportamental căutat de experimentatori, tabelul de mai jos (tabelul 1.6) nu prezintă decît voltajul mediu la care au ajuns subiecţii.

Durata conversaţiei dintre subiect şi elev			
0 minute	3 minute	6 minute	12 minute
277,1	273,0	240,0	174,4

Tabelul 1.6. *Nivelul mediu al şocurilor administrate elevului, în condiţiile de intimitate prealabilă (în volţi)*

Aşa cum se vede, contactul prealabil cu viitoarea victimă are efect asupra comportamentului manifestat de subiect. Aceasta primeşte, în medie, şocuri cu atît mai slabe cu cît a avut în prealabil o conversaţie mai lungă cu subiectul. Totuşi, trebuie să observăm că doar ultima condiţie este statistic diferită de celelalte. Prin urmare, e greu de ştiut dacă durata sau conţinutul conversaţiei (întrebări personale) au exercitat impactul. Oricum ar fi, rezultatele arată că un contact prealabil cu victima reduce obedienţa subiectului. Bineînţeles, această cercetare mai mult deschide alte întrebări decît propune răspunsuri. Ne putem întreba, într-adevăr, dacă subiecţii resping faptul de a produce victimei suferinţă mai mult din cauza simpatiei apărute în timpul contactului prealabil sau pur şi simplu deoarece consideră că victima cunoaşte de-acum anumite lucruri despre ei.

■ Grupul de apartenenţă şi identificarea victimei

În loc să se focalizeze pe o anumită proximitate pur fizică cu victima, unele studii au evaluat ponderea unei variabile aparent simbolice, dar poate mai puternică: distanţa socială faţă de victimă. S-au realizat mai multe studii de acest tip – am menţionat deja impactul pe care-l poate avea o victimă de culoare neagră asupra comportamentului subiecţilor albi – dar cercetarea lui Brant (1980) este mai interesantă, deoarece a studiat impactul distanţei sociale manipulate atît pe latura economică şi socială, cît şi pe cea a culorii pielii pe care o are victima.

Experimentul lui, care folosea studenţi şi studente din primul an de psihologie, relua paradigma lui Milgram cu feedback auditiv, dar nivelul de şoc era lăsat la aprecierea profesorului. După caz, complicele care juca rolul elevului era de rasă neagră sau albă, dar Brant (1980) a făcut în aşa fel încît să existe o corespondenţă de vîrstă, greutate, înălţime etc. În jumătatea cazurilor, elevul, îmbrăcat normal, era prezentat ca fiind student în anul doi. Prin urmare, o persoană apropiată social de subiect. În celălalt caz, cu ajutorul machiajului şi al jocului de roluri, distanţa dintre elev şi subiect creştea. Cînd elevul era un negru, el apărea prost îmbrăcat, vorbea

lent şi cu un accent de „mic negru", puţin inteligent, iar cînd era alb, apărea murdar, îmbrăcat ca un hippie, cu mintea în altă parte etc. Prin urmare, subiectul trebuia făcut să creadă că are în faţa lui o persoană cu caracteristici sociale inferioare. Restul se derula ca în experimentul lui Milgram. Subiectul alegea şocul care trebuia aplicat, ştiind că maximumul, aici, era de 350 de volţi.

Rezultatele obţinute cu cele patru grupuri de subiecţi sînt prezentate în tabelul 1.7. Întrucît toţi subiecţii au participat la experiment, s-a măsurat media voltajului maxim administrat.

	Rasa elevului	
	Negru	Alb
Proximitate socială	285,6	107,3
Distanţă socială	160,5	89,0

Tabelul 1.7. *Nivelul mediu al şocurilor administrate (în volţi), în funcţie de rasă şi de distanţa socială a elevului faţă de subiect*

Este evident că, în ambele cazuri, elevul de rasă neagră este pedepsit mai sever pentru greşelile sale. Acest fapt contrazice rezultatele precedente (Larsen, Colen, Von Flue şi Zimmerman, 1974), menţionate de noi mai sus. Se pare că faptul de a nu aparţine propriului grup etnic este un factor suficient pentru stigmatizarea mai puternică a elevului. Se mai constată că distanţa socială apreciabilă îl face pe profesor să fie mai puţin dur. În opinia lui Brant, acest rezultat s-ar explica prin empatia mai accentuată faţă de victimă, în virtutea condiţiei sale defavorizate: aceasta nu are prea multe şanse de reuşită în viaţă, deci ar fi inutil s-o facem să sufere mai mult. În schimb, cînd elevul are acelaşi nivel social ca al profesorului, acesta se arată hotărît mai dur faţă de el. Potrivit lui Brant, consideraţiile sociale nu intervin deloc, ele determinîndu-i pe subiecţi să se comporte aşa cum au făcut-o de obicei în experimentul lui Milgram. Să remarcăm totuşi că dacă şocurile aplicate victimei de rasă albă sînt sensibil identice cu cele administrate de subiecţii lui Milgram (care folosea subiecţi şi elevi de rasă albă), în condiţia libertăţii de alegere a şocului nu se mai întîmplă la fel cînd victima aparţine rasei negre. Se pare că efectele de diferenţiere etnică operează în defavoarea elevilor din grupul exterior. Chiar şi în aceste cazuri extreme, factorii de diferenţiere par să acţioneze totdeauna în mod negativ.

Experimentele pe care le-am prezentat au avut ca obiect manipularea caracteristicilor victimei sau a distanţei fizice dintre ea şi subiect. Să ne amintim că dacă victima este elementul-cheie din triada profesor-elev-experimentator, se pare totuşi că cea mai mare importanţă o are reprezentantul

autorităţii. Din acest motiv, şi tot în cadrul variabilelor contextuale, Milgram a încercat să aprecieze impactul acestui factor manipulînd, ca mai înainte, efectul distanţei fizice dintre experimentator şi profesor, dar şi gradul de legitimitate al primului.

2.1.3. *Proximitatea autorităţii*

În măsura în care ştim că injoncţiunile autorităţii par să aibă un impact considerabil asupra comportamentului subiecţilor, dacă e să comparăm nivelurile de şoc administrate în condiţia libertăţii de alegere a pedepsei cu cele observate în condiţia de bază, sîntem îndreptăţiţi să credem că prezenţa autorităţii exercită o influenţă determinantă asupra subiectului. Milgram a încercat să verifice aspectul relaţiei dintre subiect şi autoritate. Într-o primă serie de experimente, în care au fost testaţi 120 de bărbaţi (tot voluntari care s-au oferit în urma unui anunţ din presă solicitînd participarea la un studiu ştiinţific privind memoria), Milgram a reluat condiţia de bază (mereu voinţa de a replica) şi a manipulat alte două condiţii, în care implicarea autorităţii era diminuată. Cu toate acestea, citind articolul în care a fost prezentat experimentul (Milgram, 1965a), constatăm că autoritatea stătea la doar cîţiva paşi de subiectul-profesor. Or, în celelalte experimente, se pare că ea se afla la o distanţă de doi pînă la trei metri. Vom vedea că această diferenţă este importantă. În a doua condiţie, după ce dădea instrucţiunile, experimentatorul părăsea sala şi transmitea prin telefon injoncţiunile de a continua. În sfîrşit, în a treia condiţie, instrucţiunile erau pur şi simplu date printr-o bandă înregistrată, care se pornea imediat ce subiectul intra în laborator. De data aceasta, autoritatea nu mai era prezentă, nici fizic şi nici la distanţă. Rezultatele obţinute le prezentăm în tabelul 1.8. Desigur, aici, criteriul obedienţei a fost cel definit de Milgram: de trei ori la rînd 450 de volţi.

Experimentator prezent[1]	Experimentator transmiţînd ordinele prin telefon	Bandă înregistrată
90,0	22,5	12,5

Tabelul 1.8. *Procentul obedienţei totale, în funcţie de gradul de proximitate al experimentatorului*

1. Constatăm că procentul obedienţei este mai ridicat decît cel observat de obicei. Deşi acest fapt poate fi legat de variaţiile de eşantionaj, diferenţa este statistic semnificativă. De aceea, sîntem îndreptăţiţi să credem că procentajul mai ridicat este cu siguranţă legat de faptul că această condiţie nu era perfect identică cu condiţiile de bază folosite mai înainte, deoarece autoritatea este mult mai apropiată fizic de subiect.

Vedem fără vreo umbră de îndoială ce pondere poate avea prezenţa autorităţii asupra comportamentului obedient al subiectului. Nu este aşadar o supunere oarbă explicabilă doar prin respectarea unui contract stabilit dinainte. Se pare că prezenţa fizică întăreşte puterea, făcîndu-l pe subiect, după toate aparenţele, să se opună mai greu ordinelor. Cînd autoritatea nu mai este prezentă, opoziţia capătă o pondere crescîndă. Milgram a povestit anecdote interesante despre comportamentul subiecţilor în absenţa autorităţii. Aceştia erau observaţi printr-o oglindă falsă şi toate şocurile pe care le aplicau erau automat înregistrate. S-a observat că unii subiecţi au administrat şocuri mai mici decît cele pe care trebuiau normal să le administreze. De altfel, ei nu au ezitat să mintă autoritatea în condiţia de contact telefonic, asigurînd-o că au aplicat corect şocul la intensitatea cerută.

Constatăm că prezenţa fizică a autorităţii are un impact considerabil asupra comportamentului subiectului. Se pare că tocmai această prezenţă şi numai ea îl determină pe subiect s-o sfideze. Milgram (1974) relatează un alt experiment, unde s-a pornit de la instrucţiunile prin telefon, pentru ca apoi experimentatorul să se întoarcă în sală. Rezultatele vor arăta un procent de obedienţă totală conform cu cel din condiţia de bază. Chiar dacă subiectul a sfidat autoritatea, de exemplu neadministrînd şocul la intensitatea cerută, întoarcerea experimentatorului îl determină să adopte, din nou, un comportament de supunere totală. Se pare că e mai greu să sfidezi autoritatea cînd ea este fizic prezentă la cîţiva paşi sau metri de tine.

Efectul simplei prezenţe fizice a autorităţii este întărit chiar de rezultatele observate de Mantell (1971). Într-adevăr, în experimentul său, cercetătorul a obţinut un procent mai ridicat de obedienţă în condiţia de control (profesorul era liber să aleagă nu şocul, ci aplicarea lui), atunci cînd autoritatea nu înceta să repete, la fiecare ezitare a profesorului, că el era cel care hotăra, dar că, făcînd asta, trebuia să urce treptat nivelul şocului în raport cu precedentul. Chiar dacă procentul obedienţei a fost aici mult mai mic decît în condiţia în care experimentatorul îi cerea profesorului să continue (7% în condiţia de control, la 450 de volţi, faţă de 85% în condiţia experimentală), s-a observat totuşi o creştere a nivelului mediu de pedeapsă (50% la 250 de volţi, faţă de 5% în situaţia de control obişnuită). Dacă ne bazăm pe experimentele anterioare, nu e deci de mirare că această „semi-presiune" exercitată de autoritate a produs un „semi-efect".

2.1.4. *Legitimitatea autorităţii*

Pe lîngă prezenţa fizică, nu trebuie uitat cadrul instituţional în care s-a derulat experimentul lui Milgram, precum şi legitimitatea acordată celor care lucrau la ea. Într-adevăr, experimentatorul, sursa autorităţii, reprezintă aici conducătorul unui proiect ştiinţific, un expert legitimat, în plus, de apartenenţa sa la o universitate celebră din Statele Unite şi recunoscută

în lume : Universitatea Yale. Dar atunci cînd legitimitatea este erodată prin faptul de a-i retrage experimentatorului prestigiul instituţional sau orice competenţă, obţinem oare aceleaşi rezultate? Această întrebare a pus pe gînduri mulţi cercetători, dintre care, normal, pe Stanley Milgram însuşi. În 1965, acesta a avut ideea de a muta locul experimentării, dar păstrînd integral procedura (Milgram, 1965a). Studiul a fost realizat pe 40 de bărbaţi selecţionaţi la fel ca în toate celelalte experimente. Procedura generală a acestui experiment era identică cu condiţia de feedback auditiv. Totuşi, în loc de a se derula într-una din clădirile universităţii din Yale, ea a avut loc într-un imobil din suburbia industrială a unui oraş mijlociu din Statele Unite (Bridgeport). În anunţul din presă care solicita voluntari se spunea că experimentul era condus de o organizaţie necunoscută, numită „cercetătorii asociaţi din Bridgeport". Experimentul avea loc în birourile unui imobil comercial situat într-o zonă industrială. Cînd subiectul sosea, el era întîmpinat în acelaşi mod şi de către aceiaşi protagonişti ca în experimentele precedente. Dacă întrebau, subiecţilor li se spunea că organizaţia care făcea studiul era una privată, aparţinînd unui grup de firme specializate în sondaje.

Rezultatele experimentului vor arăta un coeficient de obedienţă totală de 47,5%. Desigur, aşa cum vedem, procentul este uşor inferior celui observat de obicei în laboratoarele universităţii din Yale, însă el rămîne unul foarte ridicat. E posibil deci ca legitimitatea autorităţii să fie dobîndită prin exercitarea activităţii ştiinţifice şi nu prin instituţia unde lucrează. Să notăm că Milgram (1974), după convorbirea post-experimentală, a relatat că subiecţii aveau mai mari îndoieli asupra cercetătorilor decît atunci cînd experimentul avea loc la universitatea din Yale. De aceea, am încercat să comparăm curbele de învăţare în cele două locuri. Le prezentăm în figura 1.9.

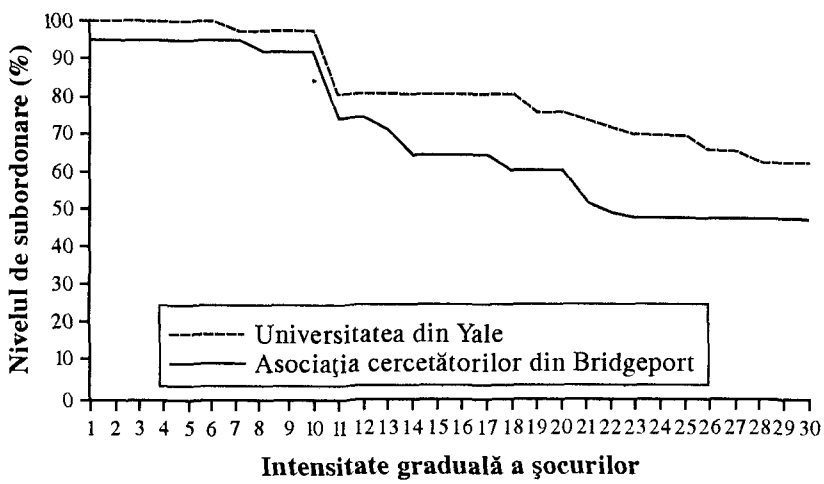

Figura 1.9. *Curbele de obedienţă în funcţie de locul experimentării*

Aşa cum se poate vedea, există cîteva mici diferenţe între cele două condiţii. Cînd experimentul s-a derulat la Bridgeport, două persoane au refuzat să participe. În plus, se observă că nesupunerea este mai liniară, pe cînd, la universitatea din Yale, ea e monotonă. Cu toate acestea, după al douăzeci şi treilea cursor (345 de volţi), cînd elevul nu mai mişcă, se constată în ambele situaţii aceeaşi stagnare. Adăugîndu-se coeficientul final de obedienţă în cele două situaţii, ni se confirmă aici impactul slab pe care-l are locul experimentării. Se pare deci că legitimitatea autorităţii, în experimentul acesta, nu e dată de locul exercitării ei.

Un alt mod de a testa legitimitatea autorităţii este cel folosit de Mantell (1971). În loc să se bazeze pe prestigiul instituţiei ştiinţifice, el a avut ideea de a-l face pe subiect să vină în timp ce un complice-profesor era deja în mijlocul acţiunii. Experimentatorul pretexta că a întîrziat undeva şi-i cerea subiectului să rămînă în sală şi să aştepte. Se relua procedura cu complicele-profesor şi, atunci cînd el se opunea autorităţii şi o întreba ce motive ar avea să continue, afla că experimentatorul era de fapt un student care nu aparţinea instituţiei ştiinţifice gazdă, realizînd un experiment care nu era supervizat. Se va observa de fapt că, atunci cînd subiectul se afla cîteva minute mai tîrziu în poziţia profesorului, coeficientul final al obedienţei scădea. Totuşi, ca şi în experimentul precedent, 52% dintre subiecţi vor merge pînă la capăt. În plus, trebuie ştiut că acel complice-profesor care îi preceda subiectului primise consemnul de a nu se supune. Or, acest factor are deja, în sine, un impact asupra comportamentului de nesupunere al subiectului. De aceea, un procent atît de ridicat de obedienţă arată clar cît de greu este să zdruncini legitimitatea acordată. Lucru cu atît mai adevărat cu cît un experiment realizat de Bock şi Warren (1972) a studiat obedienţa subiecţilor faţă de un experimentator care era fie student, fie preot. Nu s-a observat nici o diferenţă, nivelul şocului rămînînd ridicat în ambele cazuri.

Desigur, cele trei experimente nu se pot compara între ele. La Milgram, este menţinută legitimitatea ştiinţifică, nu şi legitimitatea instituţională, pe cînd în experimentul lui Mantell legitimitatea instituţională este păstrată, dar autoritatea îşi pierde puţin creditul. Se pare că pentru a verifica efectul legitimităţii, ar trebui să putem face un experiment care să combine un loc mai puţin prestigios şi o autoritate mai puţin legitimă.

2.1.5. *Autoritatea contradictorie*

Coerenţa comportamentului autorităţii poate fi un aspect ce contribuie la încrederea ce i se acordă şi care, de aceea, favorizează obedienţa subiectului. Dar ce se întîmplă atunci cînd autoritatea pune la îndoială necesitatea de a continua?

Această întrebare l-a determinat pe Milgram să realizeze un experiment. El a reluat paradigma sa (Milgram, 1974), în care nu una, ci două surse de autoritate (doi experimentatori îmbrăcaţi fiecare într-un halat) erau prezente în sala de învăţare, împreună cu subiectul. Era prevăzut ca la un moment dat (la 150 de volţi mai exact), cele două autorităţi să se contrazică. Una spunea că trebuie să se oprească, din cauza riscurilor pe care le-ar presupune continuarea, pe cînd cealaltă se încăpăţîna să spună că era indispensabil ca experimentul să continue. Rezultatele obţinute, pe care le prezentăm în figura 1.10, şi odată cu ele curba obedienţei din condiţia în care subiectul este supus unei singure autorităţi, vorbesc de la sine în privinţa efectelor provocate de contrazicere.

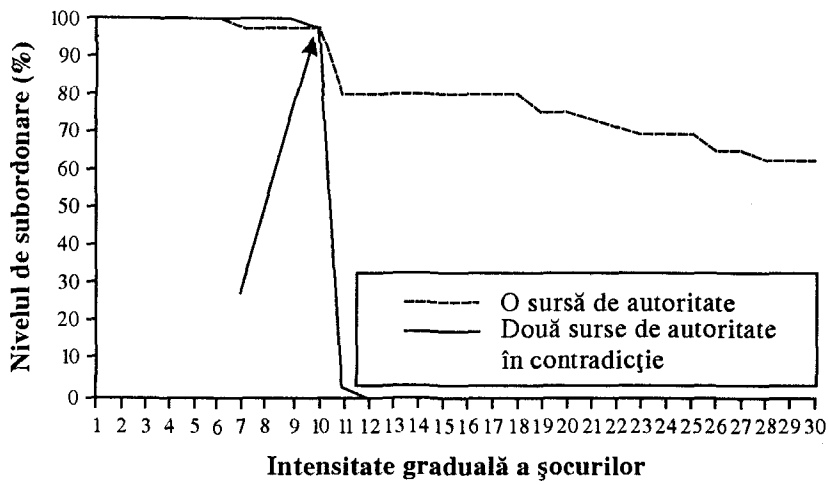

Figura 1.10. *Curbele obedienţei în cazul paradigmei de bază cu feedback audio şi în cel în care două autorităţi se contrazic în ceea ce priveşte continuarea experimentului*

Săgeata marchează momentul în care apare contradicţia dintre cele două autorităţi. Rezultatul este elocvent: aproape toţi subiecţii încetează imediat experimentul. Doar un singur subiect merge la nivelul următor. La sfîrşit, s-a obţinut 0% obedienţă. Este limpede că subiecţii au luat din aparenta contradicţie dintre cei doi experimentatori resursele necesare pentru a sfida una dintre autorităţi şi pentru a nu mai respecta contractul iniţial.

■ Contextul: factor puternic de influenţă

Toate studiile pe care le-am prezentat pînă acum arată clar cît de mult pot influenţa comportamentul subiecţilor variaţiile contextuale introduse în

dispozitivul experimental. Am văzut că procentul de supunere poate varia de la 90% la 0%, în condiţiile în care, de obicei, subiecţii au aceleaşi caracteristici, iar sarcina atribuită şi instrumentele pentru a o realiza sînt aceleaşi. Se dovedeşte că acest context manipulat constituie o informaţie captată, integrată şi analizată de către subiect, care, după caz, îl determină să se supună în proporţie mai mare ori să sfideze autoritatea. Avem, încă o dată, dovada manifestă că subiectul nu este aruncat încă de la începutul experimentului într-o stare secundă, care-l împiedică să fie sensibil la suferinţa victimei. El nu este nici monstrul care caută să-şi descătuşeze perversitatea provocînd suferinţă unei persoane care nu i-a făcut nimic. Dimpotrivă, el pare să pîndească orice prilej de a ieşi din situaţia conflictuală în care se găseşte. Acest fapt demonstrează limpede că tocmai inserţia subiectului într-un context dat îl predispune să se supună ordinelor.

2.2. *Factorii dispoziţionali şi supunerea*

Deşi studiile precedente au evidenţiat faptul că ipoteza potrivit căreia subiectul e dornic să-şi exercite cruzimea făcînd o persoană să sufere nu rezistă mult timp investigaţiei ştiinţifice (în acest caz ne întrebăm de ce, în condiţia de libertate a alegerii, subiecţii nu merg direct la 450 de volţi), nu putem exclude faptul că pot exista şi alţi factori de diferenţiere a personalităţii. De aceea, în mod cu totul firesc, această ipoteză explicativă a fost investigată, chiar dacă, în cele din urmă, cei care au efectuat experimentele cu greu puteau explica efectele situaţiei prezentate mai sus în termeni de diferenţă de personalitate. La fel stau lucrurile şi în cazul studiilor privind convingerile subiecţilor sau gradul în care nu conştientizează mizele sarcinii. A fost studiat fiecare dintre aspectele menţionate, fapt ce ne permite astăzi să oferim informaţii despre importanţa acestor factori care, oricît de diferiţi, au în comun acelaşi obiect de studiu : individul care începe să apese butoanele. După cum se vede, sîntem departe de preocupările situaţionale atît de dragi lui Milgram.

2.2.1. *Personalitatea şi supunerea : oamenii se împart, prin însăşi natura lor, în refractari şi supuşi ?*

În ciuda variantelor situaţionale, se găsesc totdeauna subiecţi care se supun sau care nu se supun, cînd se aştepta de la ei efectul invers. Putem crede aşadar că există efecte legate de personalitatea subiectului. După ştiinţa noastră, tot Milgram este cel care, după cum se vede bine, deloc reticent faţă de o astfel de ipoteză, a iniţiat acest tip de studii. În 1966, Elms şi Milgram le-au aplicat subiecţilor, înainte ca aceştia să înceapă experimentele

în condiţia de bază, nişte teste de personalitate, purtînd cu ei şi convorbiri de natură practic clinică. Mai tîrziu, după cum subiecţii au fost sau nu obedienţi, scorurile lor au fost comparate.

Li se aplica mai întîi testul MMPI (test de personalitate ce măsoară anumite trăsături ale personalităţii precum anxietatea, dar şi dimensiuni din nosologia psihiatrică) şi *California F Scale* (alt test de personalitate, bazat pe inventarierea trăsăturilor : anxios, intolerant etc.). Erau adresate şi cîteva întrebări complementare (descrierea personalităţii tatălui lor, a mamei şi a lor proprie, cum îşi pedepseau copii, ce pedepse primiseră în copilărie etc.). În a doua fază se efectua o evaluare sub formă de trăsături ale diferitelor concepte. Subiecţii trebuiau să evalueze diverse concepte ce le erau prezentate (Universitatea din Yale, Dreptate, Lider, Adolf Eichman etc.) cu ajutorul unor scale de adjective bipolare (dur-suplu, bun-rău etc.). Li se citeau apoi situaţii ipotetice legate de supunere şi nesupunere faţă de autoritate, de pedepsire şi iertare a semenului etc. şi li se cerea să-şi spună părerea referitoare la fiecare situaţie.

Se vede că Elms şi Milgram nu s-au zgîrcit în privinţa mijloacelor de investigare a personalităţii. Mai mult, în analiza lor ei au ţinut cont sistematic de nivelul de educaţie al persoanelor. Cu toate acestea, se vor constata puţine diferenţe, şi acelea nu întotdeauna foarte consistente. Astfel, subiecţii obedienţi se considerau mai puţini apropiaţi de tatăl lor decît cei neobedienţi. De asemenea, aceştia din urmă au menţionat mai des decît subiecţii obedienţi că au avut parte de privaţiuni emoţionale şi fizice, precum şi de pedepse corporale. Deşi subiecţii nesupuşi au avut aparent mai multe dificultăţi relaţionale cu principala figură de autoritate - aici, tatăl, acest fapt nu le afectează evaluarea. Într-adevăr, se va observa că subiecţii obedienţi folosesc mai mult trăsături negative şi mai puţin pozitive decît subiecţii nesupuşi pentru a descrie spontan personalitatea tatălui sau a mamei lor. Totodată, se va constata o diferenţă şi cu *California F Test* : Elms şi Milgram vor observa că neobedienţii se caracterizează printr-o aplecare spre dominaţie mai accentuată, dar că în acelaşi timp se percep ca avînd un nivel mai ridicat de responsabilitate socială. Totuşi, în privinţa celorlalte dimensiuni ce pot avea legătură cu comportamentul de supunere sau de nesupunere (agresivitate, frustrare, inhibiţie etc.), nu se constată nici o diferenţă. Prin urmare este dificil să tragem nişte concluzii pe baza acestor diferenţe, mai ales cînd ele nu sînt confirmate de diferenţe obţinute în urma unor teste de personalitate ca MMPI (cu ajutorul lui nu s-a observat nici o diferenţă între subiecţii obedienţi şi cei neobedienţi). De altfel, Elms şi Milgram îşi vor încheia articolul spunînd că o personalitate bine determinată nu este asociată unuia sau altuia dintre comportamente, chiar dacă există cîteva mici dimensiuni care, ici şi colo, generează distincţii între persoane.

În ciuda acestor rezultate puţin încurajatoare, alte cercetări au încercat să afle care este ponderea factorilor dispoziţionali sau personologici în cadrul supunerii faţă de autoritate. Miranda, Caballero, Gomez şi Zamorano (1981), într-un experiment efectuat în Spania, au folosit o scală de introversiune-extraversiune şi n-au găsit nici un efect. Totodată, cercetătorii au constatat că nu există o corelaţie între această dimensiune şi autoritate. De fapt, autoritarismul (atitudinea de obedienţă favorabilă faţă de o autoritate morală) ar constitui o unitate de măsură adecvată. S-au realizat astfel cîteva cercetări cu acestă scală. Altemeyer (1988) va găsi prin intermediul ei o corelaţie cu pedeapsa. Totuşi, la el, era vorba de autoadministrarea şocurilor (subiectul îşi aplica şocuri electrice atunci cînd greşea), în cadrul unei sarcini de memorizare verbală. Nu ne aflăm deci în situaţia experimentului lui Milgram. Nivelul judecăţii morale pare să aibă şi el un efect, deoarece s-au obţinut scoruri mai ridicate la subiecţii nesupuşi (Kohlberg, 1969). Burley şi McGuiness (1977) au observat şi ei că indivizii care au un grad ridicat de inteligenţă socială (aptitudinea de a înţelege celelalte persoane) se supuneau mai puţin experimentatorului. Nivelul încrederii acordate sursei de autoritate ar reprezenta şi el un factor ce influenţează supunerea. Putem aşadar crede că, pe cît are subiectul încredere în autoritate (şocuri dureroase, dar nu mortale), pe atît el se supune. Holland (1967) nu a găsit totuşi vreo corelaţie între încredere şi obedienţă.

După cum se vede, avem anumite rezultate, dar nu toate dimensiunile sînt dimensiuni ale personalităţii (de exemplu, inteligenţa socială). Nu întotdeauna există similitudini între cercetări, şi mai ales între dimensiunile măsurate, pe de o parte, şi comportamentul subiecţilor, pe de altă parte. În plus, am omis aici numeroasele cercetări în care nu s-a observat nici un efect (*cf.* Blass, 1991). Cele cîteva rezultate constatate par mai curînd anecdotice şi nu putem conchide că există o structură a personalităţii legată de obedienţă şi o alta legată de neobedienţă.

2.2.2. *Rolul credinţelor în procesul de supunere*

Un alt factor care a fost evaluat ca posibilă cauză a diferenţierii dintre obedienţi şi neobedienţi îl reprezintă credinţele subiecţilor şi efectul acestora asupra comportamentului lor. Miller (1975) a observat că subiecţii externi, în sensul lui Rotter (1966) (persoane care explică ceea ce li se întîmplă prin cauze externe: „am reuşit la examen fiindcă anul ăsta a fost un subiect uşor", „am picat pentru că membrii juriului erau bătrîni") se supun mai mult ordinelor venite de la o autoritate cu statut superior decît de la una cu statut inferior. Ei ar fi deci potenţial mai sensibili faţă de legitimitatea

autorităţii. Cu toate acestea, nu găsim pandantul acestei sensibilităţi la subiecţii interni (persoane care explică ceea ce li se întîmplă prin cauze interne : „am reuşit la examen fiindcă de un an încoace m-am chinuit cîte 10 ore pe săptămînă pentru asta", „am picat pentru că am «frecat menta» tot anul"). Holland (1967), spre deosebire de Miller (1975), observase că internii păreau mai puţin obedienţi în această condiţie. Potrivit lui Strickland (1977), am avea prin urmare dovada că persoanele interne se răzvrătesc mai des împotriva ordinelor venite de la experimentator. Deşi interesantă, această ipoteză n-a fost demonstrată în mod experimental. Schurz (1985), care i-a determinat pe subiecţi să administreze victimelor „ultrasunete" considerate tot mai dureroase, a constatat un coeficient de obedienţă totală de 80%, dar nu s-a putut stabili nici o legătură între obedienţă şi caracterul intern/extern, nici cu alte scale de credinţe sau de personalitate. A observat pur şi simplu că subiecţii nesupuşi acceptau mai repede responsabilitatea personală a actelor lor decît subiecţii obedienţi.

S-au efectuat diverse cercetări şi în ceea ce priveşte credinţa religioasă, ideea fiind că persoanele credincioase sînt mai susceptibile să se supună, din cauza actului de obedienţă faţă de o autoritate spirituală, asociat îndeobşte credinţei religioase. Experimentul lui Bock şi Warren (1972) va verifica această ipoteză, arătînd că obedienţa tinde să crească pe măsură ce gradul de orientare religioasă al subiectului creşte. Astfel, subiecţii credincioşi şi practicanţi sînt mai obedienţi decît subiecţii necredincioşi. Totuşi, în experimentul lor, nivelurile de şoc nu vor fi foarte ridicate, întrucît subiectul era liber să aleagă pedeapsa ce trebuia aplicată. Faptul că viaţa se află sub controlul unei entităţi divine îl influenţează probabil pe subiect şi-l face mai obedient, dar acest lucru rămîne să fie demonstrat.

După cum se vede, în ansamblu, nu există o legătură veritabilă între credinţă şi obedienţă. Desigur, trebuie să fim prudenţi din cauza numărului mic de cercetări care s-au ocupat de ea. Cu toate acestea, pentru moment, sîntem obligaţi să admitem că nu există, ca şi în cazul personalităţii, dovezi experimentale care să valideze ipoteza conform căreia supunerea faţă de autoritate ar rezulta din credinţele religioase ale subiecţilor.

2.2.3. *Ipoteza că subiectul nu e conştient de actele sale*

Pentru a explica un procent atît de ridicat de supunere obţinut în cadrul paradigmei lui Milgram, a fost avansată şi ipoteza că subiectul nu era conştient de ceea ce făcea. Ea nu rezistă mult timp dacă analizăm comportamentul subiecţilor, care, pentru a produce comportamentul aşteptat din partea experimentatorului, au trecut uneori, majoritatea, prin cele mai acute suferinţe morale. Şi aici, cu greu pot fi explicate efectele anumitor

variabile situaţionale dacă, aşa cum se pretinde, subiectul nu e deloc conştient de actele sale. Inconştienţa, în oricare dintre condiţii, ar trebui să-l facă pe subiect să arate acelaşi nivel de supunere.

■ Obedienţa cu riscul propriei siguranţe: un subiect orb şi... surd

Pentru a verifica pertinenţa unei astfel de ipoteze, patru cercetători au avut ideea de a-i face pe subiecţi şi mai conştienţi de situaţia lor. Experimentul realizat în 1976 de Martin, Lobb, Chapman şi Spillane constituie o inovaţie majoră a paradigmei lui Milgram, deoarece riscurile implicate de actul cerut de autoritate nu periclita sănătatea fizică a semenului, ci pe cea a subiectului. De fapt, procedîndu-se astfel, subiectul era determinat să conştientizeze în cel mai înalt grad mizele pe care le presupuneau aşteptările experimentatorului. Totuşi, trebuia să se inventeze ceva credibil, care să fie o alternativă la aplicarea şocurilor electrice. Martin şi colaboratorii săi au schiţat un dispozitiv experimental în care subiectul era făcut să creadă că, supunîndu-se injoncţiunilor date de autoritate, îşi risca propria sănătate. În experimentul lor, unde s-au folosit ca subiecţi 42 de adolescenţi dintr-un liceu australian, consola cu ajutorul căreia se administrau de obicei şocurile electrice a fost înlocuită cu un emiţător „de sunete de înaltă frecvenţă", prezentat sub forma unui aparat de înregistrare prevăzut cu numeroase racorduri şi cu nişte căşti audio. Pe panoul aparatului erau indicate nivelurile de risc asociate cu emisia sunetelor de diferite frecvenţe (0: nici un pericol... 3: pericol de gradul 1 - posibil risc de pierdere a auzului în proporţie de 5%... 8: nivel de pericol extrem - pierdere a auzului în proporţie de 50%... 10...). Sursa de autoritate era întruchipată de un bărbat care se recomanda drept specialist în sunete. El îi explica subiectului că va trebui să asculte sunete de înaltă frecvenţă ce mergeau de la praguri fără pericol pînă la praguri critice, unde se ştia că doar o persoană din douăzeci va rezista, din cauza capacităţilor ei auditive speciale. Experimentatorul pretexta că obiectivul experimentului era descoperirea anumitor aptitudini de a asculta sunete de înaltă frecvenţă dincolo de capacităţile umane obişnuite. Adăuga că, în interesul cercetării, era de dorit ca subiectul să poată merge pînă la cele mai înalte frecvenţe. Experimentatorul insista pe caracterul voluntar al participării, după care îi cerea subiectului să completeze un prechestionar prin care se măsura anxietatea şi încrederea lui în experimentator, în timp ce el se ocupa de material. După aceea, îi reamintea subiectului care sînt riscurile experimentului şi îi cerea să citească atent grila riscurilor. Apoi se puneau căştile pe urechile subiectului şi acesta începea experimentul. Se înregistra nivelul sunetelor de înaltă frecvenţă pe care şi le aplica subiectul, apoi i se cerea să se oprească. Subiectul era

întrebat care au fost motivele ce l-au determinat să aleagă una sau alta dintre frecvenţe.

Din cei 42 de subiecţi ai experimentului, 39 (92,8%) au acceptat să-şi continue participarea. Cum alegerea frecvenţei era lăsată la aprecierea subiectului, s-a calculat proporţia subiecţilor la fiecare nivel de risc; rezultatele sînt prezentate în tabelul 1.9.

Nivelul emisiei şi mesajul specific	Proporţia
N0: nici un pericol	0,0
N1: posibilă pierdere a auzului de 5%	0,0
N2: posibilă pierdere a auzului de 8%	0,0
N3: pericol gradul 1 - posibilă pierdere a auzului de 10%	2,6
N4: pericol gradul 2 - posibilă pierdere a auzului de 12%	0,0
N5: pericol gradul 3 - posibilă pierdere a auzului de 15%	2,6
N6: pericol ridicat - posibilă pierdere a auzului de 20%	15,4
N7: pericol ridicat - posibilă pierdere a auzului de 30%	10,3
N8: pericol foarte ridicat - posibilă pierdere a auzului de 50%	10,3
N9: alertă albastră - frecvenţă ultra, frecvenţă maximă	5,1
N10...	53,9

Tabelul 1.9. *Procentul subiecţilor care au ales unul dintre cele 11 niveluri menţionate în grilă (%)*

În acest experiment, 54% dintre subiecţi (21 de persoane din 39) optează pentru cel mai ridicat nivel de emisie (aţi înţeles, desigur, că de fapt nu era emis nici un sunet), ştiind că, după spusele experimentatorului, acesta prezenta cel mai mare interes ştiinţific pentru el. Totuşi, el nu are decît o menţiune laconică, nişte puncte puncte deschise oricărei interpretări. În plus, din cauza gradării progresive a nivelurilor de risc, putem crede că acest nivel a fost corect perceput drept cel mai riscant. Cu toate acestea, îl alege mai mult de jumătate dintre subiecţi. Să notăm că, în plus, ceilalţi subiecţi au ales niveluri de risc ridicate, deoarece, însumînd frecvenţele, 92% dintre subiecţi au optat pentru nivelul 6 şi pentru cele superioare. Într-un fel, aceste rezultate le confirmă pe cele ale lui Mantell (1971). Cercetătorul obţinuse, într-adevăr, un coeficient mai ridicat de obedienţă în condiţia de control (profesorul avea libertatea să aleagă nu şocul, ci aplicarea lui), în timp ce autoritatea nu înceta să repete, la fiecare ezitare a profesorului, că el era cel care hotăra, dar că, făcînd asta, trebuia să urce treptat nivelul şocului în raport cu precedentul. S-a observat că subiecţii au avut tendinţa să meargă mai departe decît atunci cînd erau lăsaţi absolut liberi să aleagă pedeapsa. Am menţionat atunci că o semipresiune provoacă o semiobedienţă totală. E

posibil deci ca, în experimentul lui Martin *et al.* (1976), preferinţa sugerată de experimentator să fi exercitat probabil aceeaşi presiune, explicînd poate de ce un procent atît de ridicat de persoane a mers pînă la ultimul nivel, cel mai nesigur dintre toate.

Analiza convorbirii ce urma fazei experimentale a arătat că 90% dintre subiecţi avusese încredere în ceea ce spuneau experimentatorii. Explicînd motivele ce i-au determinat să-şi autoadministreze nişte frecvenţe considerate periculoase, subiecţii au spus că au făcut-o, în 43% din cazuri, pentru că aveau încredere în caracterul oficial al autorităţii experimentatorului, 17% *din cauza importanţei experimentelor*, 17% *pentru caracterul rezonabil al* cererii şi, în sfîrşit, 14% pentru că au avut încredere în experimentator ca fiinţă umană. Prin urmare, încrederea în experimentator este cel mai des invocată pentru a-şi motiva comportamentul şi alegerea celui mai ridicat nivel. Încrederea oarbă în autoritate pare de altfel să explice cu uşurinţă comportamentul subiecţilor, deoarece cîteva analize complementare vor arăta că, pe cît mai mare este această încredere, pe atît subiectul tinde să folosească un nivel de frecvenţă ridicat.

Se observă aşadar că în acest experiment subiecţii se supun masiv şi că, aşa cum se întîmplă şi-n studiile asupra paradigmei lui Milgram, majoritatea lor ating ultimul nivel, deşi consecinţele obedienţei le-ar putea afecta chiar integritatea fizică. Dacă privim procentul de întrerupere a supunerii concomitent cu rezultatele lui Milgram (figura 1.11), observăm totuşi mici diferenţe ale traseului.

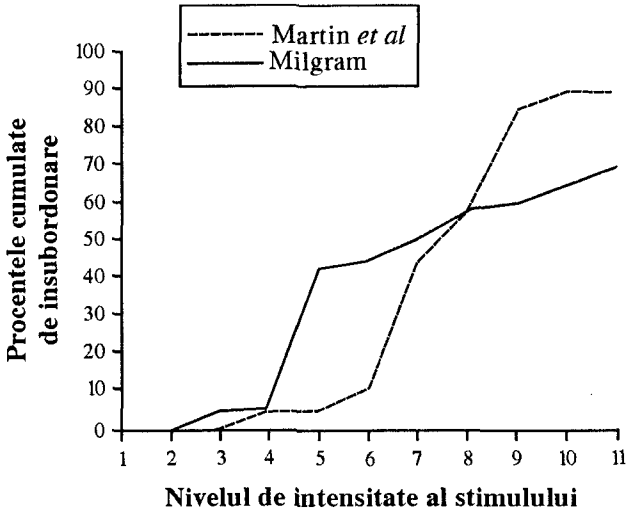

Figura 1.11. *Procentele cumulate de nesupunere în experimentul lui Milgram, în condiţia de feedback audio, şi în experimentul lui Martin* et al. *(1976)*

Aşa cum se poate vedea, în experimentul lui Martin *et al.*, creşterea este extrem de monotonă în primele şase niveluri. Nivelul şapte marchează începutul diferenţierii dintre subiecţi, iar creşterea frecvenţelor urmează o tendinţă liniară. Menţiunea „Pericol foarte ridicat" şi-a făcut aparent efectul. La Milgram, tendinţa este aceeaşi la început, observăm o progresie monotonă a procentului de nesupunere, apoi, de la 165 de volţi, acesta face un salt puternic (165 de volţi este momentul în care elevul îl informează pe subiect că a avut în trecut probleme cu inima). Dincolo de acest punct, creşterea nesupunerii redevine monotonă. Este limpede că unii subiecţi sînt sensibili la informaţia primită şi nu se supun pur şi simplu sugestiilor (experimentul lui Martin *et al.*) sau injoncţiunilor date de autoritate (experimentul lui Milgram).

Se observă aşadar că, deşi a fost făcut să conştientizeze mai bine consecinţele actelor sale, subiectul rămîne la un nivel ridicat de supunere faţă de autoritate. Atît rezultatele experimentului, cărora li se adaugă analiza comportamentului subiecţilor în cadrul paradigmei lui Milgram, precum şi a diferitelor variante contextuale, cît şi analiza percepţiei pe care o au asupra situaţiei, după convorbirile ulterioare experimentului, par să confirme faptul că ipoteza inconştienţei este totuşi prea puţin euristică pentru a putea explica rezultatele obţinute.

Am prezentat în această parte studii ce s-au străduit să evidenţieze ponderea pe care o au factorii inerenţi persoanei şi structurii sale psihologice şi personologice asupra comportamentului de supunere. Chiar dacă s-au observat unele rezultate interesante, nu putem spune că impactul acestor factori este atît de evident pe cît este atunci cînd introducem variaţii situaţionale. Bineînţeles, nu contestăm că anumite tipuri de personalitate sau anumite credinţe predispun la supunere, dar se pare că, în genere, gradul de variabilitate al credinţelor şi al personalităţilor este atît de mare, încît putem vedea multe persoane cu caracteristici foarte distinctive supunîndu-se unei autorităţi, chiar şi atunci cînd trebuie să comită un act inacceptabil moral. În plus, în ciuda anumitor rezultate, să nu uităm că majoritatea cercetărilor prezentate aici au o natură corelaţională. Rămîne să se demonstreze experimental dacă anumite credinţe, anumite tipuri de personalitate duc la diferenţieri importante. Pentru aceasta, ar trebui să distingem clar aceste diverse tipuri de personalitate, să le punem să realizeze sarcina, pentru ca apoi să le comparăm între ele. În plus, cu toate diferenţele, nu trebuie să uităm un lucru foarte clar evidenţiat prin analiza curbei de obedienţă a subiecţilor în situaţia de bază: pînă la 300 de volţi, aproape toţi subiecţii sînt obedienţi. Aşa cum a subliniat Zimbardo (1974), supunerea se găseşte pretutindeni, chiar şi la subiecţii neobedienţi ai lui Milgram. Ei n-au protestat, n-au vrut să reclame, să intervină etc., au rămas pe scaunele lor aşteptînd cuminţi ca autoritatea să-i lase să plece.

Potrivit lui Zimbardo, nu trebuie deci să ne interesăm de determinanţii personali ai supunerii, ci mai curînd să analizăm factorii ce ne permit să evităm ca ea să se manifeste atît de uşor.

2.3. *Supunerea înţeleasă prin intermediul nesupunerii*

Oare faptul de a vedea ce anume i-a determinat pe subiecţi să nu se supună nu ar fi cea mai bună modalitate de a înţelege de ce s-au supus? Dacă, aşa cum am văzut, au fost evidenţiate cîteva date legate de personalitatea subiectului, alţi cercetători au încercat o altă abordare, studiind tocmai comportamentul subiecţilor pe tot parcursul procedurii. Este o abordare mai recentă, care confirmă interesul pe care numeroşi cercetători din psihologia socială îl arată încă supunerii faţă de autoritate; ea a fost aplicată de Modigliani şi Rochat în 1995. Cei doi cercetători au arătat că, prin paradigma lui Milgram, s-a explicat în general comportamentul subiecţilor în termeni de factori situaţionali şi personali. Ştim, de asemenea, că interacţiunea dintre cele două niveluri de analiză a fost şi ea studiată, mai modest, e drept (Blass, 1991). Totuşi, potrivit celor doi, paradigma, şi mai ales ceea ce are loc în cadrul ei din punct de vedere dinamic, ar trebui studiată ţinînd cont de faptul că, de-a lungul experimentului, subiectul este inserat într-un proces de interacţiune cu autoritatea, victima şi alte persoane, iar acest fapt poate facilita obedienţa sau neobedienţa. Analiza fragmentelor filmate din experimentul lui Milgram arată imediat că interacţiunile subiectului cu experimentatorul diferă în funcţie de persoană şi duc la situaţii sociale distinctive, chiar dacă, pentru Milgram, condiţiile experimentului par a fi aceleaşi: aceste diferenţe de interacţiune provin atît de la subiect, cît şi de la experimentator, urmînd un proces dinamic. Într-adevăr, ne dăm bine seama că experimentatorul nu poate să se comporte totdeauna în acelaşi fel cu subiecţii şi că încearcă să-şi adapteze afirmaţiile şi comportamentul în funcţie de persoană, chiar dacă ştie că trebuie să fie cît mai neutru posibil, urmînd aceeaşi linie comportamentală. De aceea, în opinia lui Modigliani şi Rochat, am putea lua în considerare dinamica situaţiei şi personalitatea subiectului. Potrivit cercetătorilor, era bine să se pornească de la secvenţele filmate ale lui Milgram (1965a), unde puteau fi văzute înregistrări ale procesului cu numeroşi subiecţi. Odată începută interacţiunea iniţială dintre subiect şi experimentator, are loc un schimb reciproc între protagonişti (subiect şi experimentator), care se combină cu logica sarcinii. Din acest moment, proprietăţile ce caracterizează schimbul pot fi independente de trăsăturile persoanelor. Într-adevăr, la subiect, creşterea tensiunii şi a stresului aferent au obligatoriu impact asupra interacţiunii cu experimentatorul. Aceasta se descompune în faze, fiecare reflectînd o

schimbare de strategie, realizată pentru a atinge obiectivul experimentului. La început, există o adevărată cooperare între experimentator şi subiect, apoi, cînd victima arată că suferă, apare o fază de tensiune, cînd situaţia de colaborare devine inconfortabilă. Subiectul vrea să ştie atunci dacă se află pe aceeaşi undă cu experimentatorul în ceea ce priveşte aşteptările acestuia. De altfel, el este obligat să enunţe injoncţiunile prevăzute. Dacă subiectul acceptă acest tip de răspuns, se reînnoadă faza de cooperare, deşi pe un nivel mai dificil. Faptul că au sporit dificultăţile se vede foarte bine din comportamentul subiectului (ezitări, suspine, priviri spre experimentator, ticuri, rîsete nervoase etc.). În cazul în care răspunsul experimentatorului e perceput ca un dezacord, urmează faza de divergenţă, ce duce la creşterea tensiunii subiectului. Consecinţa este că acesta face o nouă solicitare, menită a justifica experimentul şi care-l determină pe experimentator să dea alte injoncţiuni. Dacă sînt acceptate, divergenţa se reduce. În cazul contrar, divergenţa ia amploare, constatîndu-se că subiectul, în această condiţie, nu întîrzie să se oprească. Bineînţeles, fazele nu se succed într-o ordine atît de riguroasă ca cea prezentată aici, dar există mari şanse ca ele să urmeze această progresie generală. De aceea, pentru Modigliani şi Rochat, în măsura în care progresia este previzibilă şi duce la sfidarea autorităţii, ne putem aştepta la faptul că pe cît de devreme se începe procedura, pe atît subiectul are mai multe probabilităţi să nu se supună autorităţii.

Pentru a verifica o atare ipoteză, Modigliani şi Rochat au analizat 34 de înregistrări audio-video din variaţia experimentală a paradigmei lui Milgram, realizată la Bridgeport. Comportamentul verbal al subiectului făcea obiectul unei codificări, în sensul că ceea ce spunea era evaluat astfel încît propoziţiile lui să fie integrate într-o categorie de răspunsuri cu trăsături distinctive : e ca şi cum în categoria „refuz" am insera propoziţii ca „refuz să continuu", „eu mă opresc", „am plecat de-aici" etc. Au fost create pentru această analiză şase tipuri de categorii comportamentale :

1. *consimţămînt fără nici o nuanţă* (subiectul îndeplineşte ce i se cere fără a spune nimic) ;
2. *cerere de verificare* („Deci 450 de volţi ?", „Am ajuns la sfîrşitul listei, ce fac ?...") ;
3. *notificare* („Nu mai aud nimic de la el", „Omul vrea să iasă" etc.) ;
4. *întrebări* („Pînă unde aveţi de gînd să merg ?"...) ;
5. *proteste* („Îmi pare rău, dar dacă şocurile urcă tot aşa, va fi periculos" etc.) ;
6. *refuz* („Nu mai fac nimic pînă nu ştiu că omul acela se simte bine" etc.).

Propoziţiile subiecţilor erau evaluate prin metoda juriului, de către doi observatori. Nivelurile 1, 2 şi 3 intrau în categoria obedienţei, în timp ce nivelurile 4, 5 şi 6 în cea a sfidării autorităţii. Atribuindu-se valori numerice propoziţiilor sau comportamentelor subiecţilor, se puteau realiza aşadar analize statistice. Pe lîngă această codificare, erau măsurate diferite informaţii despre comportamentul obedient al subiectului : voltajul final folosit, voltajul atins în momentul în care subiectul manifesta prima formă de rezistenţă, timpul care-i lua pentru a produce prima formă de rezistenţă.

La început, Modigliani şi Rochat au analizat corelaţia dintre aceste măsurători şi codificarea propoziţiilor emise de subiect. Rezultatele arată că există o corelaţie pozitivă semnificativă între timpul primei folosiri a unei categorii de rezistenţă şi nivelul de obedienţă (r = 0,51). Asta înseamnă : cu cît subiectul rezistă mai din timp faţă de autoritate, cu atît mai mari sînt şansele să nu se supună. Acelaşi tip de corelaţie va fi observat şi în cazul voltajului final administrat (r = 0,86). Aici, cu cît subiectul rezista mai din timp faţă de autoritate, cu atît mai puţin administra un şoc final ridicat.

Pentru a interpreta riguros efectul pe care îl poate avea rezistenţa timpurie asupra comportamentului final al subiectului, Modigliani şi Rochat au făcut o distincţie între persoanele care s-au oprit înainte de 150 de volţi, cele care s-au oprit între 150 şi sub 450 de volţi şi cele care au mers pînă la capăt. Au evaluat apoi, pentru fiecare grup, persoanele care au produs prima rezistenţă înainte sau după 150 de volţi. Reamintim că 150 de volţi reprezintă momentul în care victima protestează cu putere, fiind totodată perioada în care, în condiţia de libertate a alegerii nivelului de şoc (condiţie numită de control), numărul persoanelor care se opresc este cel mai ridicat. Rezultatele obţinute sînt prezentate în tabelul 1.10.

	Momentul primei rezistenţe notabile	
	Înainte de 150 de volţi	După 150 de volţi
Voltajul final administrat		
150 de volţi sau mai puţin	83,0	0,0
> 150 de volţi şi < 450 de volţi	17,0	58,0
450 de volţi	0,0	42,0

Tabelul 1.10. *Repartizarea (%) proporţiei şocului final administrat în funcţie de momentul primei rezistenţe notabile (categoriile 4, 5 şi 6)*

După cum vedem, rezistenţa verbală timpurie anunţă refuzul subiectului de a se supune. Pentru Modigliani şi Rochat, se pare că acest nivel de rezistenţă

verbală timpurie alterează dinamica interacţiunii dintre experimentator şi subiect. Cei doi cercetători au emis şi ideea că prin producerea timpurie a unui astfel de nivel de rezistenţă se evită raţionalizarea comportamentelor produse anterior (de exemplu, „continuu pentru că, în punctul unde am ajuns, dacă mă opresc pun sub semnul întrebării tot ce-am făcut pînă acum").

Desigur, rezultatele celor doi cercetători trebuie interpretate cu precauţie, deoarece se întemeiază pe corelaţii ce pot ascunde, în realitate, măsurări identice (independenţa subiectului, moralitatea etc.). Trebuie găsită aşadar o metodă experimentală prin care subiectul să fie determinat să reziste la niveluri diferite. Manipularea suferinţei manifestate de victimă ar putea permite acest lucru.

În orice caz, din punct de vedere practic, analizele arată, din nou, că totul merge în sensul unui impact slab al înclinaţiilor individuale spre obedienţă. Totul pare să rezide în interacţiunile dintre subiect şi experimentator: ele îi imprimă subiectului o dispoziţie ce duce fie la obedienţă, fie la sfidarea autorităţii. Interacţiunile îi permit subiectului să-şi facă o părere despre caracterul binevoitor/răuvoitor al autorităţii, predispunîndu-l astfel s-o sfideze. Pentru cei doi autori, această funcţionare dinamică ar explica de ce unii indivizi, în timpul celui de-al doilea război mondial, au sfidat autorităţile şi i-au ajutat pe evrei.

2.4. *Supunerea faţă de autoritate: un act de conformism ?*

Experimentele lui Milgram privind supunerea faţă de autoritate s-au inspirat foarte mult, aşa cum am spus, din studiile lui Asch (1951, 1956) despre conformism. Asch (1951) evidenţiase existenţa unei corelaţii între mediul social al unui individ şi gradul în care acesta se bazează pe ceilalţi pentru a-şi forma judecăţile publice. Astfel că uneori apare conformismul (Asch, 1956): un individ dă acelaşi răspuns pe care-l dă grupul majoritar, ştiind bine că acesta din urmă se înşală. Totuşi, cercetările au arătat că trebuie să distingem conformismul-semnal de conformismul-acţiune. Chiar dacă acceptăm că există o legătură directă între intenţie (obţinută în urma presiunii exercitate de grup, aşa cum e cazul conformismului) şi comportament, putem avea în vedere şi situaţia în care un subiect are intenţia de a se conforma, dar nu poate transforma intenţia în act. În cazul paradigmei lui Milgram lucrurile ar merge chiar mai departe, fiindcă subiectul nu are intenţia de a întreprinde ceva (să provoace suferinţă unei persoane care nu îi făcuse nimic), ci este determinat să întreprindă, la presiunea grupului.

2.4.1. *Grupul ca model*

Nu surprinde pe nimeni că fiecare îşi ia drept referinţă comportamentul grupului pentru a-şi adapta propriul comportament, mai ales în situaţii unde nu dispunem de experienţă ca să reacţionăm corespunzător. Se ştie că, în acest domeniu, raportarea la comportamentele celorlalţi, numită argumentul social (Cialdini, 1990; Cialdini, Wosinka, Barret, Butner şi Gornik-Durose, 1999), are un impact considerabil asupra comportamentului pe care-l adoptăm, mai ales în situaţii în care nu ştim cum să reacţionăm spontan. În aceste circumstanţe, comportamentul celorlalţi serveşte drept model şi ne poate determina să adoptăm un comportament adecvat (de exemplu, să înfruntăm un pericol), dar şi un comportament ce poate fi nociv atît nouă, cît şi semenului.

Pentru a verifica efectul conformismului în cazul în care subiectului i se cere un comportament extrem de problematic, Milgram a conceput în 1964 următorul dispozitiv experimental (Milgram, 1964a).

Procedura generală a experimentului era conformă cu cea folosită de Milgram (1963) în condiţia de feedback auditiv. Totuşi, aici, pe lîngă cei trei protagonişti obişnuiţi (subiectul-profesor, complicele-elev, experimentatorul--sursă a autorităţii), au fost folosiţi încă doi complici. Experimentatorul îi întîmpina pe subiecţi (de fapt, subiectul plus cei trei complici care spuneau că au venit şi ei să participe la experiment) şi le explica obiectivul urmărit (efectul pedepsei asupra memorării). Apoi, prin tragere la sorţi (ca de obicei, trucată), îi atribuia fiecărui subiect funcţia sa. Ca de obicei, unul dintre complici primea rolul elevului, pe cînd ceilalţi (subiectul şi cei doi complici rămaşi) trebuiau să joace rolul profesorilor. În acest punct Milgram a repartizat sarcinile. Primul complice trebuia să citească lista cuvintelor de memorat, cuvîntul-ţintă şi cele patru răspunsuri propuse elevului pentru fiecare cuvînt. Al doilea complice trebuia să analizeze răspunsul elevului şi să spună dacă era corect sau nu. Dacă era greşit, îi dădea elevului răspunsul corect. În sfîrşit, subiectul trebuia să-l pedepsească pe elev cînd greşea, folosind generatorul de şocuri electrice. Ca de obicei, experimentatorul preciza că erau evaluate efectele pedepsei asupra memorării, în cadrul, de astă dată, al unui proces de învăţare colectivă. Apoi spunea că nivelul pedepsei trebuia decis în grup, fiecare trebuind să propună un nivel după o ordine bine stabilită: primul complice, al doilea complice, subiectul naiv. Experimentatorul adăuga că putea fi ales orice nivel, dar că cel aplicat trebuia să fie cel mai scăzut dintre cele propuse de unul din membrii grupului. După o fază de repetare a consemnelor, în care experimentatorul se asigura că fiecare a înţeles bine rolul şi ceea ce trebuia să facă, experimentul începea. Desigur, potrivit unui plan dinainte stabilit, complicii-profesori

creşteau treptat şocurile administrate elevului. Greşelile şi protestele „elevului" erau la fel ca cele folosite de obicei, fiind auzite de către toţi protagoniştii. A fost introdusă şi o situaţie de control, în care doar subiectul folosit ca profesor şi complicele-elev participau la experiment. Subiectul trebuia să decidă singur ce nivel de şoc să-i aplice elevului.

Rezultatele obţinute în cele două condiţii experimentale sînt prezentate în tabelul 1.11. Aici ele sînt date în funcţie de fiecare menţiune înscrisă pe pupitrul de comandă.

Menţiune a intervalului de şoc (voltaj)	Experimental (grup)	Control (singur)
Şoc lejer (15-60 de volţi)	7,5	57,5
Şoc moderat (75-120 de volţi)	7,5	27,5
Şoc puternic (135-180 de volţi)	22,5	10,0
Şoc foarte puternic (195-240 de volţi)	15,0	0,0
Şoc intens (255-300 de volţi)	10,0	0,0
Şoc extrem de intens (315-360 de volţi)	12,5	0,0
Pericol: şoc violent (375-420 de volţi)	7,5	2,5
XXX (435-450 de volţi)	17,5	2,5

Tabelul 1.11. *Procentul persoanelor pentru fiecare nivel de şoc menţionat pe pupitrul de comandă*

După cum se poate vedea, dacă în situaţia control, unde subiectul e singur, 85% dintre subiecţi se opresc înainte de 120 de volţi, totuşi doar 15% nu depăşesc această tensiune în condiţia experimentală. Pentru a uşura lectura acestor date, vom reprezenta grafic coeficientul obedienţei pentru fiecare nivel de voltaj în cele două grupuri. Vom adăuga totodată curba de obedienţă atunci cînd subiectul e singur, dar autoritatea îi ordonă să crească treptat şocul. Bineînţeles, pentru a permite comparaţia, am luat o condiţie de feedback auditiv, aşa cum a fost cazul cu acest experiment. Rezultatele sînt prezentate în figura 1.12.

Aşa cum se poate vedea din grafic, atunci cînd subiectul se află într-un grup şi poate decide intensitatea şocurilor ce trebuie aplicate subiectului, comportamentul lui se situează la jumătatea drumului între condiţia în care e singur, trebuind să aleagă nivelul şocului, şi cea în care autoritatea îi ordonă să crească treptat acest nivel. Avem aici dovada manifestă a faptului că presiunea grupului are efect asupra comportamentului. Subiecţii sînt determinaţi să provoace unei persoane o suferinţă mai intensă decît cea pe care ar provoca-o în absenţa presiunii sociale. Regăsim astfel efectele *conformismului subliniate de Asch (1956), efecte criticate din cauza sarcinii*

lipsite de importanţă, fără să-l implice realmente pe subiectul însuşi. Într-adevăr, subiecţii trebuiau să spună care din trei segmente corespundea în lungime unui segment de referinţă. Se făcea în aşa fel încît evaluarea să se realizeze în grup, iar subiectul să fie ultimul care să răspundă cu voce tare. Desigur, era prevăzut ca în anumite cazuri ceilalţi membri ai grupului (în realitate, nişte complici) să dea răspunsuri greşite. S-a observat un procent de conformism de 32% în răspunsuri: subiectul dădea cu bună ştiinţă răspunsuri greşite, deşi, evident, vedea că ceilalţi se înşală. El îşi ascundea răspunsul personal în spatele răspunsului dat de grup, pentru a se conforma acestuia.

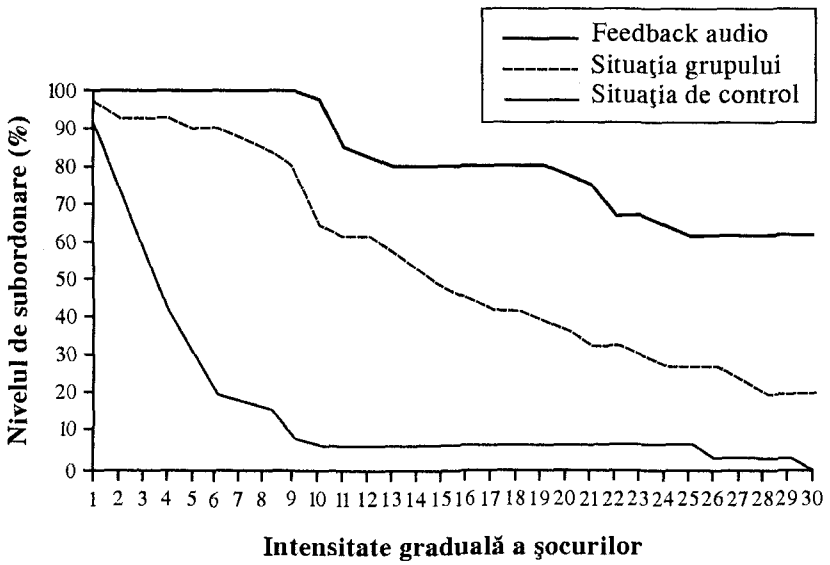

Figura 1.12. *Curbele obedienţei la fiecare nivel de şoc, pentru condiţiile de alegere de unul singur, în grup şi în condiţia de simplă administrare, cu instrucţiunea de a creşte progresiv intensitatea şocurilor.*

Or, dacă putem accepta că această sarcină era prea puţin solicitantă şi problematică, nu la fel este cazul nostru. Totuşi, obţinem şi aici acelaşi nivel de conformism. Nu e mai puţin adevărat că, în ciuda interesului pe care l-ar avea eventual această cercetare, obedienţa faţă de autoritate nu poate fi redusă la un act de conformism, în care experimentatorul ar fi pur şi simplu perceput ca o presiune socială. Pe de o parte, vedem că procentul de obedienţă nu atinge nivelul celui observat în situaţia în care experimentatorul îi ordonă subiectului să crească treptat şocul. Pe de altă parte, în acest

experiment, autoritatea nu era total absentă. Experimentatorul stătea undeva aproape şi nu intervenea, ca şi cum ar fi încuviinţat implicit decizia grupului. Oare grupul ar fi exercitat acelaşi efect dacă autoritatea ar fi intervenit sau dacă nu ar fi fost prezentă? Acest lucru rămîne să fie demonstrat empiric. Studiile următoare ne permit să clarificăm, parţial, această incertitudine.

2.4.2. *Grupul supus şi grupul nesupus: omul, model pentru om*

Am văzut mai înainte că grupul reprezintă o formă de presiune socială ce-l determină pe subiect să se comporte cu elevul mai dur decît atunci cînd e singur şi obligat să aleagă nivelul şocului ce trebuie administrat. Totuşi, consemnul era alegerea liberă. Ne putem întreba dacă un comportament pasiv al grupului, la care se adaugă o autoritate foarte autocratică, nu duce cumva la creşterea procentului de supunere. Pe de altă parte, dacă cercetarea precedentă a evidenţiat efectele negative ale presiunii grupului, se ştie de asemenea că presiunea socială exercitată de grup poate avea şi efecte pozitive. În 1964 Milgram a încercat să studieze aceste două aspecte ale influenţei grupului printr-o serie de noi experimente, în care grupul se arăta obedient sau neobedient faţă de experimentatorul care îi ordona să crească treptat nivelul şocurilor ce trebuiau aplicate elevului (Milgram, 1964a).

În condiţia grupului obedient, se folosea o replică a experimentului de bază cu feedback auditiv; ca şi în experimentul de grup descris anterior, pentru faza de memorare erau întrebuinţaţi trei profesori (un subiect naiv şi doi complici). Fiecare profesor avea o anumită sarcină, iar subiectul naiv se afla la capătul lanţului, avînd misiunea de a aplica pedeapsa; primul complice citea cuvintele, iar al doilea controla corectitudinea răspunsului şi-i spunea subiectului valoarea şocului ce trebuia să-i fie administrat elevului. Spre deosebire de experimentul precedent, subiecţii aveau misiunea de a urca treptat intensitatea şocurilor, pe măsură ce elevul greşea tot mai des. Era stabilit ca cei doi complici să nu facă altceva decît să-şi îndeplinească sarcina (grup pasiv obedient). Totuşi, dacă subiectul naiv manifesta dorinţa de a pleca înainte de sfîrşitul fazei de memorare, complicii îi semnalau faptul că nu putea să-i lase baltă chiar atunci. Concomitent, experimentatorul îi ordona, ca de obicei, să continue, folosindu-se de aceleaşi argumente („Continuaţi, experimentul o cere" etc.).

În condiţia grupului neobedient, se folosea o replică parţială a experimentului precedent cu grupul obedient. Dar, spre deosebire de el, după 150 de volţi (al zecelea cursor din cele treizeci), complicele-profesor nr. 1 îl informa pe experimentator că nu mai doreşte să continue, din cauza protestelor elevului. Experimentatorul insista ca el să continue, dar

complicele refuza şi se aşeza într-un colţ al încăperii. Atunci experimentatorul le cerea celorlalţi subiecţi să continue în doi : subiectul trebuia să citească lista cuvintelor şi să aplice şocul, iar complicele rămas trebuia să pună întrebări şi să verifice răspunsurile. După 210 volţi (al paisprezecelea cursor), complicele-profesor nr. 2 refuza la rîndul lui să continue şi, în ciuda eforturilor depuse de experimentator, se aşeza şi el undeva mai departe. Experimentatorul îi ordona subiectului să continue, luînd în sarcina sa întreaga procedură, sub pretextul că este important ca experimentul să fie dus pînă la capăt. De fapt, prin aceasta se revenea la situaţia de bază.

Rezultatele obţinute sînt prezentate în tabelul 1.12. În scop comparativ, Milgram a efectuat din nou o evaluare în condiţie clasică (un singur subiect, căruia experimentatorul îi ordona să urce nivelul şocurilor la fiecare greşeală)[1].

	Condiţie clasică	Grup obedient	Grup neobedient
Media şocurilor (volţi)	368,3	385,5	246,8
Procentul de obedienţă	65,0	72,5	10,0

Tabelul 1.12. *Nivelul mediu al şocurilor şi procentul de obedienţă, în funcţie de comportamentul grupului sau de faptul că subiectul e singur*

Se observă fără echivoc că nesupunerea complicilor din grup a dus la scăderea drastică a obedienţei subiectului, în timp ce situaţia redevenise conformă cu situaţia clasică, unde se folosea un singur subiect. Subiectul pare aşadar să fi luat din împotrivirea complicilor faţă de autoritate justificarea necesară propriei opoziţii faţă de experimentator. În ceea ce priveşte grupul obedient, rezultatele sînt mai puţin clare. Desigur, voltajul şi procentul de obedienţă sînt mai ridicate, însă diferenţa este mică şi sîntem departe de o supunere totală din partea subiecţilor. Nu e mai puţin adevărat că, sub această formă, rezultatele sînt greu de analizat. De aceea, pentru a ne

1. Din punct de vedere metodologic, pentru a realiza comparaţiile dintre diferitele experimente, Milgram s-ar fi putut mulţumi să folosească în continuare grupul iniţial din condiţia de bază. Desigur, replicile sînt de dorit, mai ales în astfel de cercetări. Totuşi, faptul că au existat atîtea replici ale acestei situaţii arată limpede cît de mult a vrut să se asigure Milgram de reproductibilitatea primelor sale rezultate.

relua obiceiul, vom reprezenta grafic, în figura 1.13, curbele de obedienţă ale subiecţilor în fiecare etapă a procedurii. Pentru a evalua cum trebuie impactul grupului nesupus, am adăugat curba de obedienţă a grupului care nu primea de la experimentator ordinul de a urca treptat nivelul şocului.

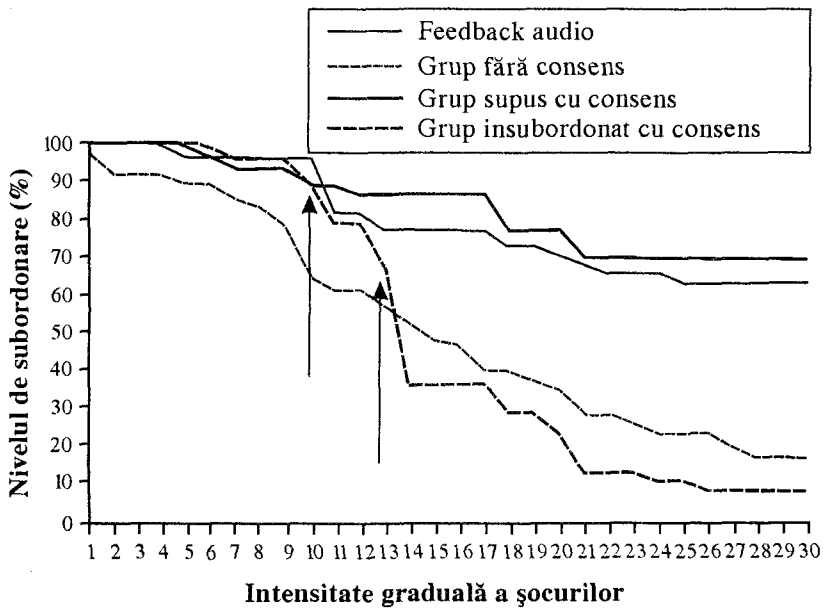

Figura 1.13. *Curbele obedienţei la fiecare nivel de şoc, pentru condiţia clasică şi pentru cele trei condiţii de grup*

Săgeţile din grafic reprezintă nivelul la care a fost programată răzvrătirea fiecărui complice-profesor din condiţia grupului neobedient. După cum vedem, dacă subiecţii din această condiţie s-au comportat la fel ca şi în celelalte condiţii pînă la răzvrătirea primului complice, apariţia acestui comportament duce la diminuarea sensibilă a obedienţei. La fel se întîmplă cînd se răzvrăteşte al doilea complice şi vedem că efectul persistă o vreme. După un anumit timp (vezi cursorul 21, adică 315 volţi), răzvrătirea prealabilă nu mai are efect şi nu mai duce la scăderea semnificativă a procentului de obedienţă.

În ceea ce priveşte comportamentul subiectului din condiţia grupului obedient, se observă o foarte uşoară tendinţă de a se supune experimentatorului mai mult decît în condiţia de bază. Totuşi, aşa cum s-a putut vedea, grupul obedient are doar un slab impact asupra subiectului, iar etapele în care intervine nesupunerea sînt aproximativ aceleaşi ca în condiţia în care subiectul e singur. Desigur, dacă e să comparăm de data asta grupul obedient din condiţia în care experimentatorul îi ordonă subiectului să

crească intensitatea şocurilor cu cel în care subiectul este liber s-o aleagă, se observă o diferenţă clară. Aceasta ilustrează faptul că nu doar simpla presiune a grupului intervine aici şi că, dintre toate variabilele manipulate, cea care are cel mai puternic impact este, desigur, autoritatea.

Neîndoielnic, aceste experimente confirmă faptul că purtarea semenului are un impact puternic asupra comportamentului subiectului. Să notăm că rezultatele experimentelor au fost validate de cercetări posterioare celora lui Milgram, cu variante mai mult sau mai puţin importante în dispozitivul experimental. Astfel, Larsen, Coleman, Forbes şi Johnson (1972), au arătat că prezenţa grupului ca model de obedienţă nu era necesară pentru a obţine un efect de supunere. De exemplu, dacă subiectul intra în sală pe cînd un altul (un complice, de fapt) se afla încă în timpul experimentului, acest fapt era de ajuns ca, atunci cînd îi venea rîndul, să administreze şocuri de o intensitate comparabilă cu cea a complicelui. În acelaşi mod, Mantell (1971) a arătat că dacă modelul nu se supune, procentul de obedienţă finală al subiectului care a observat nesupunerea este şi el mai mic decît în condiţia de bază. Într-o altă variantă, în care experimentatorul îi lasă grupului libertatea de alegere, Larsen, Coleman, Forbes şi Johnson (1972) vor sublinia un grad mai accentuat de supunere din partea subiecţilor atunci cînd grupul profesorilor trebuia să aleagă, în mod colegial, nivelul şocului ce trebuia aplicat elevului. Aici, forţînd intenţionat nivelul, complicii au indus un comportament de conformism al subiectului faţă de propunerea lor. O altă cercetare, realizată în Australia de Kilham şi Mann (1974), a arătat că rolul subiectului în cadrul grupului este şi el important. Într-adevăr, în experimentul lor, care nu folosea decît un singur complice-profesor (şi nu doi, ca de obicei), s-a obţinut un grad mai ridicat de supunere cînd subiectul avea rolul de a transmite nivelul şocului ce trebuia aplicat şi nu acela de executant al sarcinii.

Toate aceste studii de pînă acum arată că reacţiile celorlalţi într-o situaţie complet neobişnuită şi foarte problematică pentru subiect au un impact serios asupra comportamentului său. Totuşi, mai putem vedea că efectele grupului ca model au o anumită limită şi că, în mare, numărul subiecţilor care se opun autorităţii rămîne constant, chiar dacă un simplu grup pasiv poate creşte intesitatea descărcărilor electrice. De fapt, grupul pare să nu aibă un impact real decît atunci cînd se opune autorităţii. Se pare deci că persoanele care nu reuşesc, singure, să depăşească conflictul interior dintre dorinţa de a se opri şi nevoia de a se supune autorităţii iau din acest comportament de împotrivire resursele necesare rezolvării lui şi se opun astfel autorităţii.

3. Supunerea cotidiană faţă de autoritate şi efectul simbolurilor autorităţii asupra comportamentului nostru

Studiile experimentale prezentate mai înainte au arătat, fără umbră de îndoială, că îl putem face pe un individ oarecare să îndeplinească un act grav, extrem de problematic şi contrar moralei sale, doar pentru că o autoritate legitimă îi ordonă verbal să realizeze acel act. Bineînţeles, deşi această dovadă pare incontestabilă în lumina numeroaselor studii din domeniu, să nu uităm că : 1) ea a fost evidenţiată în condiţii de laborator şi 2) rezultatele au fost obţinute cu aproape 30 de ani în urmă. Problema este aşadar de a afla dacă obţinem aceleaşi rezultate în ţările foarte civilizate în care a avut loc majoritatea experimentelor. Studiile pe care le prezentăm în această parte vă vor convinge, cred, că supunerea faţă de autoritate rămîne o problemă actuală şi că o regăsim în situaţiile de zi cu zi, obişnuite, ale vieţii noastre. În loc să aşteptăm ca un astfel de comportament să dispară, ar fi mai bine poate să încercăm a înlătura condiţiile care permit apariţia lui, pentru a evita cumva ca el să se mai producă.

3.1. *Supunerea faţă de autoritate într-o situaţie reală : alo, doctore !*

Unul dintre reproşurile care i s-au adus paradigmei lui Milgram a fost lipsa ei de contact cu realitatea. Desigur, s-a arătat că subiecţii credeau că victima primeşte cu adevărat şocuri electrice, că autoritatea este într-adevăr o autoritate legitimă, care ştie ce face. Cu toate acestea, aşa cum au menţionat unii autori (Blass, 1999a ; Miller, 1975), caracterul oarecum suprarealist al experimentului îi poate face pe unii sceptici în legătură cu posibilitatea de a obţine în condiţii naturale un atare grad de supunere faţă de atari acte. Dacă ducem raţionamentul la limită, laboratorul ar permite exprimarea unui registru comportamental care nu există decît în acest context. În altă parte, în condiţii naturale mai ales, influenţa autorităţii nu s-ar observa la un nivel atît de ridicat. Dacă istoria ne face să ne îndoim de pertinenţa unui astfel de argument, ea nu reprezintă totuşi o dovadă experimentală. Din acest motiv, cercetătorii au încercat să evalueze care este efectul supunerii faţă de autoritate în situaţie naturală, într-un context obişnuit pentru subiecţi.

Cel mai important dintre toate este fără nici o îndoială experimentul efectuat de Hofling, Brotzman, Dalrymphe, Graves şi Pierce în 1966,

datorită în special caracteristicilor subiecţilor folosiţi (infirmiere) şi a locului în care a fost testat comportamentul lor de supunere (spital). Se întîmplă uneori ca statutul infirmierelor să fie negat de comportamentul medicilor. Este cazul atunci cînd medicul încalcă regulile unei proceduri de care sînt însărcinate de obicei infirmierele sau cînd le ordonă acestora să facă ceva ce contravine propriilor principii profesionale. Ne putem întreba dacă o infirmieră se va supune injoncţiunii de a da un anumit medicament unui bolnav dacă această cerere vine de la un necunoscut care îi telefonează şi se recomandă a fi doctor, ştiind că: 1) infirmiera nu cunoaşte persoana respectivă; 2) prescrierea prin telefon încalcă regulile din spital; 3) medicamentul prescris nu se află pe lista medicamentelor autorizate de secţie şi, în sfîrşit, 4) doza prescrisă este, indubitabil, excesivă. Pentru a verifica experimental reacţia infirmierelor, Hofling şi colaboratorii săi au conceput şi au aplicat următoarea procedură pe 34 de infirmiere din spitale publice şi private americane.

În condiţia experimentală, se aşezau diferite cutii cu medicamente în dulapul farmaciilor din cîteva secţii, cutii ce aveau următoarea indicaţie: „Astroten, capsule de 5 mg, dozaj normal 5 mg, doză zilnică maximă 10 mg". Cu ajutorul unei înregistrări, experimentatorul îi telefona subiectului (infirmiera de gardă) şi se prezenta ca fiind medic („Sînt doctorul Hanford", nume necunoscut în spital), spunînd că tocmai a vizitat un pacient din secţie (care exista într-adevăr acolo). Apoi, experimentatorul îi cerea infirmierei să verifice dacă medicamentul (Astroten) fusese primit în dulapul farmaceutic. Cînd infirmiera se întorcea şi-i confirma prezenţa medicamentului, experimentatorul îi cerea să administreze pacientului 20 mg (dublul dozei maxime autorizate); îi spunea că va semna mai tîrziu prescrierea, dar că bolnavul trebuia să primească doza, pentru a-şi face efectul atunci cînd va sosi el peste zece minute. După care experimentatorul îi mulţumea infirmierei şi închidea.

În situaţia de control, procedura telefonică era descrisă, pe o foaie de hîrtie, unui grup de infirmiere angajate şi unui grup de stagiare, ambele trebuind să se imagineze în acea situaţie. Subiecţilor li se cereau informaţii de ordin biografic (vîrstă, sex, rasă etc.) şi profesional (experiment, normă întreagă/parţială etc.), pentru a se putea evalua corespondenţa cu grupul experimental. Erau rugaţi apoi să citească textul şi la sfîrşit să scrie ceea ce cred că ar spune şi ar face în cazul unei cereri precum cea a doctorului. Erau totodată rugaţi să ofere şi motivele care le motivau decizia. La sfîrşit, li se cerea să estimeze ce a scris majoritatea grupului.

Contrar aşteptărilor, rezultatele obţinute le depăşesc pe cele ale lui Milgram. Din 22 de infirmiere din grupul experimental, 21 (95,5%) au ascultat de cererea experimentatorului şi au administrat doza prescrisă de

către falsul medic (în realitate, o simplă soluţie glucozată). Din cele 12 infirmiere din grupul de control, 10 (83,3%) au menţionat că nu s-ar fi supus ordinului, din cauza dozajului şi a absenţei unei cereri scrise ori din cauza nerespectării regulilor de prescriere. Tot 10 din 12 au estimat că infirmierele, în majoritatea lor, nu se vor conforma ordinului. Din 21 de infirmiere stagiare întrebate ulterior, toate au menţionat că nu s-ar fi supus ordinului, în principal din cauza dozajului.

Avem 95,5% obedienţă totală în acest experiment efectuat în condiţii naturale, pe cînd, dintr-o convorbire ulterioară, a reieşit că majoritatea infirmierelor din grupul experimental fusese perfect conştientă de caracterul neprofesional al cererii. 11 dintre ele au recunoscut că au conştientizat contradicţia privitoare la dozaj, iar 18 că au conştientizat caracterul neprofesional şi ilegal al cererii transmise prin telefon. Totuşi, din cele 21 de infirmiere obediente din grupul experimental, 15 (68,2%) au evocat cazuri similare, reamintind că doctorul era contrariat atunci cînd ele nu aplicau prescrierea lui. Se pare aşadar că preţul unei nesupuneri, în acest caz, era atît de mare, încît persoanele au fost şi mai determinate să se supună ordinului. Spre deosebire de experimentul lui Milgram, între subiecţi şi sursa de autoritate exista o relaţie reală de subordonare. Acest fapt ar putea explica coeficientul mai ridicat de obedienţă.

Desigur, rezultatele trebuie relativizate. Experimentul s-a derulat cu aproape 35 de ani în urmă şi s-a făcut pe un număr mic de subiecţi. Totuşi, procentul de supunere este atît de ridicat, încît el pare să confirme faptul că situaţiile de subordonare pronunţată faţă de o autoritate reprezintă condiţii ce favorizează producerea comportamentelor cel puţin problematice şi contestabile din punct de vedere profesional. El ne facem totodată să reflectăm la eventualitatea interesantă de a studia utilizarea puterii în structurile organizaţionale, unde, totuşi, coerciţia lipseşte în aparenţă din procedurile de exercitare a puterii. Aici, o injoncţiune banală, venind de la un rang superior, duce, într-o structură organizaţională foarte ierarhizată precum spitalul, la adoptarea unor comportamente contrare eticii profesionale şi nocive semenului.

Rezultatele lui Hofling *et al.* (1966) ne ajută să înţelegem noţiunea de „stare de agent" atît de dragă lui Milgram. Într-un spital delimitarea responsabilităţilor fiecăruia este foarte netă, în funcţie de locul pe care-l ocupă. Medicii ocupă vîrful piramidei şi deţin puterea. Ei sînt singurii care au competenţa şi delegarea de a pune un diagnostic : diagnosticul lor. El nu poate fi contestat de persoane care nu au această competenţă sau delegare şi care, în cea mai mare parte a cazurilor, nu fac decît să pună în aplicare o prescriere pentru diagnosticul stabilit de medic. Este o practică imuabilă, fixată de-a lungul unei lungi tradiţii a repartizării rolurilor şi a atribuirii de responsabilităţi. Lucrul acesta duce la un răspuns automat, chiar şi atunci

cînd prescrierea este viciată de o eroare. Aşa cum foarte bine spune Cialdini (1990), „subordonaţii încetează să mai gîndească - ei doar reacţionează" (p. 207)*. Răspunsul automat dat ordinelor venite de la medic explică perfect coeficientul obedienţei totale de 95,5% înregistrat cu infirmierele din experimentul lui Hofling *et al.* (1966). Să notăm că acest experiment validează în mod empiric alte lucrări privind răspunsul automat. În unele studii realizate de asociaţiile de consumatori s-a arătat că majoritatea farmaciştilor, foarte multă vreme, eliberau medicamente a căror asociere era periculoasă, doar din dorinţa de a respecta prescrierea. A trebuit introdus un întreg arsenal legislativ ca să combată acest răspuns dat autorităţii, făcîndu-l pe farmacist responsabil de eliberarea unor medicamente incompatibile. Unele anecdote confirmă şi ele efectul de răspuns automat dat ordinelor venite de la medic. Cialdini (1990) relatează cazul unui medic care a prescris un tratament pentru un pacient suferind de o afecţiune auriculară. Cum acest tratament cuprindea mai multe medicamente sub formă de picături, medicul, în loc să dea, de fiecare dată, modul de prescriere şi posologia, a menţionat pentru fiecare produs în parte „tratament analog". Astfel, a redus totul la un singur medicament, ce purta indicaţia „tratament anal". S-a dovedit că, deşi infirmiera care primise prescrierea cunoştea funcţia şi modul de administrare al medicamentului, ea totuşi l-a aplicat aşa cum hotărîse medicul. Picăturile menite urechilor pacientului nostru i-au fost aşadar introduse cu bună ştiinţă în anus. Infirmiera a încetat să mai gîndească şi s-a concentrat doar pe respectarea prescrierii, în ciuda faptului că era inadecvată.

3.2. *Formele moderne ale supunerii faţă de autoritate: autoritatea administrativă*

Dacă rezultatele experimentului lui Milgram au stupefiat opinia publică şi pe cercetătorii din psihologia socială, paradigma lui a fost ţinta multor critici în egală măsură metodologice şi etice. Aspectul metodologic este singurul pe care dorim să-l studiem aici, deoarece vizează, în principal, pe de o parte importanţa euristică, şi pe de altă parte folosirea acestor lucrări cu scopul de a cunoaşte funcţionarea psihologică a fiinţei umane, precum şi ponderea şi influenţa sistemelor noastre instituţionale şi organizaţionale.

S-a crezut că subiecţii nu erau cu adevărat convinşi de suferinţa „victimei". Milgram va arăta că doar 2,4% dintre subiecţi (din totalul de 658)

* Robert Cialdini, *Psihologia persuasiunii*, trad. rom. de Mihaela Budui, Business Tech International Press, Bucureşti, 2004, p. 266 (n.trad.).

erau convinşi că ea nu suferă cu adevărat, în timp ce restul credea că suferă mult. A doua obiecţie critică se referă la caracterul extrem de experimental al lucrărilor lui Milgram, care făcea ca subiecţii să nu se poată comporta altfel, pe cînd în condiţii normale, da. În plus, situaţia era considerată ridicolă. În condiţii normale, nu le ceri oamenilor să tortureze alte persoane. O atare argumentare a fost respinsă de experimentul lui Hofling *et al.* (1966) prezentat mai sus, în care nişte infirmiere administrau fără ezitare unui pacient o doză periculoasă dintr-un medicament, doar pentru că o persoană care pretindea a fi medic le dăduse acest ordin prin telefon. Nu e mai puţin adevărat că, efectiv, în cazul experimentului lui Milgram, gravitatea extremă a actului solicitat putea face ca situaţia să devină perfect suprarealistă pentru subiect şi deci să-i fie alterată legitimitatea. Din acest motiv, doi cercetători europeni, Meeus şi Raaijmakers au realizat între 1980 şi 1985 o serie de experimente ce cuprindea nu mai puţin de 25 de variante ale unei paradigme noi, mai realistă, inspirată mult din paradigma lui Milgram. În opinia celor doi cercetători, trebuia căutat un act mai obişnuit în societatea modernă decît cel, provenind din epoci azi revolute, de a face pe cineva să sufere fizic. Paradigma pe care au pus-o la punct acum 15 ani foloseşte un tip de violenţă ce este cu siguranţă mai răspîndită în societatea avansată şi politicoasă de astăzi şi pentru care există o legislaţie specifică în dreptul penal şi în cel al muncii: violenţa psihică şi morală.

Autorii şi-au publicat primele studii în 1986 (Meeus şi Raaijmakers, 1986). La început, experimentul s-a făcut pe 80 de bărbaţi şi femei cu vîrste cuprinse între 18 şi 55 de ani, avînd nivel mediu de şcolarizare (bacalaureatul). Ca şi la Milgram, subiecţii erau recrutaţi prin intermediul presei, intenţiile reale ale experimentului fiindu-le, desigur, disimulate. Experimentul se derula la Universitatea Utrecht din Olanda. Experimentatorul îi spunea subiectului că departamentul de psihologie trebuie să selecteze candidaţi pentru posturi de funcţionari publici şi că, de aceea, trebuie să le dea un test. El era constituit din 32 de întrebări cu mai multe răspunsuri, iar rezultatul urma să stabilească dacă postul este obţinut sau nu. Aici, candidatul era un complice al experimentatorului. Subiectul afla apoi că departamentul de psihologie se interesa în mod conex de efectele stresului psihologic asupra parcurgerii testului, candidatul nefiind prevenit de acest fapt. Experimentatorul spunea atunci că pentru a provoca acest stres, subiectul trebuia să-i facă nişte observaţii negative candidatului, observaţii legate de reuşita sa în diferite faze ale testului. Ele erau în număr de 15. Atît întrebările, cît şi observaţiile stresante apăreau pe ecranul unui calculator, iar subiectul trebuia să apese pe un buton ca să treacă de la una la cealaltă. Fiecare observaţie avea o gradaţie numerică, ce reflecta caracterul ei stresant. Experimentatorul îi spunea subiectului că acest fapt poate avea

consecinţe asupra reuşitei candidatului. Subiectul trecea printr-o fază de familiarizare cu procedura de adresare a întrebărilor, apoi „candidatul" era informat, în aşa fel încît să audă şi subiectul, că în timpul experimentului i se va spune în ce stadiu se află, şi aceasta de 15 ori. Experimentatorul adăuga că lucrul acesta nu va avea nici o consecinţă negativă asupra lui, ascunzîndu-i faptul că observaţiile erau jignitoare. După aceea, începea experimentul propriu-zis. Subiectul şi candidatul stăteau în săli alăturate şi se puteau auzi reciproc prin intermediul unui interfon.

Experimentul a fost împărţit în patru faze. În prima, nu i se făcea nici o observaţie subiectului. În celelalte trei, observaţiile erau tot mai jignitoare („Răspunsul dumneavoastră la întrebarea 9 este greşit" ; „Pînă aici punctajul vostru la test nu e foarte satisfăcător" ; „Dacă ne luăm după test, nu sînteţi făcut să ocupaţi posturi de subaltern" etc.), iar greşelile „comise" de candidat (greşeli, aţi ghicit, stabilite dinainte) deveneau în mod evident imputabile situaţiei de stres generate şi nu dificultăţii întrebărilor. Protestele candidatului, denotînd stresul, creşteau odată cu gradul de stres atribuit fiecărei observaţii a subiectului („Aveţi dreptate, dar răspunsul era corect, nu-i aşa?" ; „Terminaţi odată cu observaţiile, nu reuşesc să mă concentrez" etc.). Experimentatorul stătea lîngă subiect pe tot parcursul experimentului. Dacă subiectul refuza să continue sau dorea să nu mai facă vreo observaţie, îi răspundea ca şi în experimentul lui Milgram : „Trebuie să continuaţi, experimentul cere să continuaţi". Evident, în situaţia de control, imediat ce subiectul îşi manifesta dorinţa de a se opri, experimentul lua sfîrşit ; experimentatorul nu-i adresa subiectului nici o injoncţiune de a continua.

A fost introdusă şi o variantă în care experimentatorul era absent. Acesta pleca din sală spunîndu-i subiectului că trebuie să facă singur cele 15 observaţii prevăzute. De asemenea, s-a introdus o variantă experimentală cu doi subiecţi rebeli (grup neobedient). În această condiţie, subiectul era în continuare cel care trebuia să aplice procedura (chestionarul şi observaţiile jignitoare), dar „ceilalţi doi subiecţi" începeau să protesteze pe parcurs, refuzau să-l asculte pe experimentator şi apoi se opreau.

După încheierea experimentului, i se cerea subiectului să aprecieze, cu ajutorul unei scale, gradul în care complicele s-a arătat un adevărat candidat şi cît de mult credea că l-au afectat pe acesta observaţiile stresante. I se cerea totodată să-şi atribuie responsabilitatea comportamentului fie propriei persoane, fie experimentatorului, fie candidatului.

Prezentăm în tabelul 1.13 rezultatele obţinute în cele patru condiţii experimentale testate. Cu titlu comparativ, am adăugat pe ultimul rînd coeficientul obedienţei totale obţinut de Milgram cu variantele experimentale identice.

Procentul de obedienţă	Condiţia experimentală			
	Un singur subiect	Experimentator absent	Grup cu subiecţi rebeli	Control
Procentul obedienţei totale (formularea ultimei observaţii)	91,70	36,40	15,80	0,00
Nivelul mediu al observaţiei stresante (max. = 15)	14,81	10,17	10,22	6,75
Procentul obedienţei totale la Milgram (3 × 450 de volţi)	62,5	20,5	10,0	2,5

Tabelul 1.13. *Nivelul mediu de obedienţă al subiecţilor în diferite etape ale aplicării chestionarului de angajare*

După cum se poate vedea, coeficientul obedienţei totale obţinut aici este superior celui constatat de Milgram. Excepţie făcînd grupul de control, procentul persoanelor care folosesc observaţia cea mai stresantă este mai ridicat în fiecare dintre condiţii. Pentru Meeus şi Raaijmakers, aceasta s-ar datora, pare-se, tipului de violenţă exercitată asupra victimei, care, potrivit lor, ar fi de natură „psihic-administrativă" şi care, deci, ar fi mai uşor de pus în practică.

Aşa cum au subliniat cei doi autori, după mai bine de 20 de ani de la experimentul lui Milgram, propensiunea omului de a se supune unui ordin privind un act extrem de problematic nu a scăzut. Dimpotrivă, precizează Meeus şi Raaijmakers, dacă suferinţa fizică dispare şi legitimitatea experimentului este garantată (capacitatea de a îndura stresul într-o situaţie profesională), mai mult de nouă persoane din zece acceptă principiul de a face pe cineva să sufere psihic, şi aceasta în ciuda faptului că victima observaţiilor se află aici într-o situaţie de dependenţă economică şi că trebuie să ducă la capăt testul pentru a obţine postul dorit. Analiza convorbirilor realizate după terminarea experimentului a arătat totuşi că subiecţii erau cu toţii de acord că situaţia a fost neplăcută pentru ei şi stresantă pentru candidat. Ei nu au întîrziat să sublinieze acest aspect, împreună cu riscul de a vedea că vreun candidat poate pica testul. Dar se pare că simpla pronunţare a cuvîntului „Continuaţi" de către experimentator a fost de ajuns ca ei să meargă mai departe cu experimentul.

Deşi s-au scurs mulţi ani de la primele studii ale lui Milgram şi deşi situaţia întrebuinţată aici a fost puţin diferită, se observă că, din nou şi mereu, o persoană oarecare, aparent nici bună, nici rea, este în stare să tortureze psihic un semen doar pentru că o autoritate legitimă i-o ordonă.

Şi asta în timp ce subiectul nu are, nici cu autoritatea, nici cu victima, vreo legătură de dependenţă economică, fizică sau afectivă. Să notăm că rezultatele prezentate aici au fost obţinute din nou cu ocazia unor studii ulterioare (Meeus şi Raaijmakers, 1995). În plus, lucrări mai recente au arătat că se obţin şi alte acte condamnabile în ochii semenilor, chiar dacă subiectul nu mai admninistrează persoanei o pedeapsă fizică sau morală. Astfel, foarte recent, Howery şi Dobbs (2000) au reuşit să arate că 100% dintre subiecţii lor nu au ezitat să apară în calitate de martor şi să declare ceva în legătură cu un furt la care nu au asistat, doar pentru că o autoritate legitimă le-a cerut asta. De asemenea, ei acceptau să semneze o declaraţie oficială ce conţinea o mărturie pe care de fapt nu au dat-o şi nici n-ar fi putut s-o dea în mod obiectiv, de vreme ce nu asistaseră la furt. Prin urmare, problema supunerii rămîne în continuare de actualitate, iar studiul ei nu trebuie să se limiteze, după cum vedem, la actele extreme de tortură fizică pe care le-a evidenţiat Milgram; trebuie să avem în vedere şi un întreg evantai de comportamente obişnuite, ce pune sub semnul întrebării funcţionarea însăşi a numeroase instituţii pe care le respectăm (justiţie, poliţie, muncă, sănătate etc.), şi a căror legitimitate a fost stabilită clar prin ansamblul dispozitivelor educative şi de învăţare care ne-au fost induse.

3.3. *Simbolurile autorităţii şi efectul lor asupra comportamentului: feriţi-vă de haină şi nu de om!*

Studiile privind supunerea faţă de autoritate din cadrul paradigmei lui Milgram au impresionat opinia publică şi pe cercetătorii din ştiinţele umane şi sociale prin procentul ridicat de obedienţă obţinut. Acesta pare deci să sublinieze cît de adînc înrădăcinat este actul supunerii faţă de autoritate în modelele noastre educative; totodată, dacă s-a obţinut un astfel de răspuns, e cel mai probabil pentru că supunerea faţă de autoritate este baza oricărei socializări a fiinţei umane. De fapt, acest lucru ar trebui să ducă la exprimarea unor răspunsuri automate chiar şi în situaţii puţin problematice, obişnuite sau chiar inconvenabile. Unele studii de psihologie socială confirmă astăzi că cei care reprezintă sau afişează simbolurile unei autorităţi sociale sau instituţionale pot afecta în mod perfect automat şi anodin un număr considerabil din comportamentele noastre. În această ultimă parte, consacrată analizei comportamentului de supunere faţă de autoritate, vom studia impactul uniformei şi, mai ales, al statutului social.

3.3.1. *Efectul uniformei*

Uniforma este de departe simbolul cel mai reprezentativ al anumitor instituţii (armată, poliţie, justiţie, securitate etc.). În lipsa acesteia, deseori, ne-am afla în imposibilitatea de a atribui legitimitate unui individ care reprezintă instituţia. Ne putem întreba acum dacă acest simbol vestimentar nu cumva ne face să răspundem automat şi obedient chiar şi în situaţii cînd este evident că ceea ce ni se cere este total nelegitim, grotesc şi ţine de abuzul de putere.

Experimentul efectuat de Bushman în 1984 ilustrează perfect folosirea uniformei în cazul obţinerii unui act total inconvenabil şi aproape indecent. Experimentul s-a realizat pe o stradă dintr-un oraş american, pe un eşantion stratificat (vîrstă, sex, rasă şi îmbrăcăminte). Un complice de 23 de ani, avînd 1,78 metri şi cîntărind 61 de kilograme, stătea în preajma unei maşini aflate lîngă parcometru şi se prefăcea că se scotoceşte în buzunare după mărunţiş. În apropierea lui stătea al doilea complice, un bărbat de 47 de ani, avînd 1,80 metri şi cîntărind 95 de kilograme. După caz, acesta era îmbrăcat ca un cerşetor (condiţia de absenţă a autorităţii), ca un funcţionar (condiţia de autoritate prin statut) sau cu o uniformă de pompieri, cu atributele ei clasice: cămaşă albastră, cască neagră etc. (condiţia de autoritate prin rol). El oprea un subiect şi, arătînd cu degetul spre primul complice, îi spunea: „Persoana aceea a parcat lîngă un parcometru şi nu are mărunţiş. Daţi-i o monedă de 5 cenţi!". Ne închipuim uşor situaţia şi caracterul total abuziv al cererii. Rezultatele obţinute în funcţie de cele trei aspecte vestimentare ale celui de-al doilea complice sînt prezentate în tabelul 1.14. Am menţionat doar procentul persoanelor care au dat efectiv bani complicelui de lîngă parcometru.

Tipul autorităţii manipulate		
Prin rol **Uniformă**	**Prin statut** **Ţinută de funcţionar**	**Absenţă** **Îmbrăcăminte de cerşetor**
82,0	50,0	44,0

Tabelul 1.14. *Procentul de supunere faţă de injoncţiunea complicelui*

În ciuda caracterului neobişnuit al cererii, se observă un procent ridicat de obedienţă în toate condiţiile. Orice s-ar spune, cînd subiectul poartă uniformă, oamenii se supun mai repede injoncţiunii sale, chiar dacă ea reprezintă un perfect abuz de putere. Să mai reţinem că în acest experiment subiecţii mai în vîrstă (peste 30 de ani) se supun mai mult decît cei tineri (16-30 de ani): 100% dintre subiecţii mai în vîrstă s-au supus în cazul

autorităţii prin rol, faţă de 57% dintre tineri. Pe lîngă supunere, aspectul vestimentar al solicitantului a influenţat şi viteza cu care subiectul s-a conformat cererii. Bănuim că unii rămîneau năuciţi de o asemenea cerere, fapt ce a determinat variaţii în timpul de executare. Rezultatele acestor timpi sînt prezentate în tabelul 1.15, pentru trei intervale temporale.

Tipul autorităţii	Timpul în care s-a executat injoncţiunea complicelui		
	– 30 de secunde	30 de secunde – 1 minut	+ 1 minut
Fără autoritate (ţinută de cerşetor)	23,0	36,0	41,0
Autoritate prin statut (ţinută îngrijită)	24,0	64,0	12,0
Autoritate prin rol (uniformă)	85,0	15,0	0,0

Tabelul 1.15. *Latenţa supunerii (%), în funcţie de intervalul de timp*

Rezultatele nu mai au nevoie de comentarii. Nu doar că au fost mai mulţi subiecţi care au executat ordinul persoanei în uniformă, dar aceştia l-au executat mult mai repede.

Bushman a încercat să analizeze, după încheierea experimentului, motivele acestei obedienţe. Le cerea celor care s-au supus să explice de ce au acceptat. El a separat argumentele ţinînd de supunerea oarbă („N-am avut de ales", „Mi-a cerut asta") de argumentele de tip altruist („Trebuie să-ţi ajuţi semenii"). Rezultatul: în timp ce argumentele ţinînd de supunerea oarbă se întîlnesc în 64% dintre explicaţii, cînd complicele poartă uniformă, ele nu mai reprezintă decît 48% şi respectiv 23% în condiţia de autoritate prin statut şi în cea de absenţă a autorităţii. Totodată, argumentele altruiste pot fi întîlnite în 50% din justificările din condiţia de absenţă a autorităţii, şi doar în 16% şi 10% în condiţiile de autoritate prin statut şi de autoritate prin rol. În plus, s-au observat rezultate interesante în ceea ce priveşte persoanele care nu au dat bani. Într-adevăr, dacă ar fi avut mărunţiş, 32% dintre acestea spun că ar fi dat în condiţia de absenţă a autorităţii, faţă de 89% în condiţia de autoritate prin rol. De fapt, atari diferenţe apar şi în frazele pe care le spuneau subiecţii complicelui. În condiţia de autoritate prin rol (uniformă), subiecţii au refuzat invocînd motive pur tehnice („N-am la mine bani mărunţi", „N-am decît bancnote", „Mi-am uitat portofelul acasă", „Aş da cu plăcere, dar n-am bani la mine" etc.), pe cînd în celelalte cazuri, mai ales în condiţia de absenţă a autorităţii, persoanele au invocat motive ce puneau la îndoială integritatea solicitantului („Sînteţi bolnav", „Aveţi probleme cu capul" etc.).

Acest experiment arată limpede că ceea ce simbolizează cel mai pregnant o autoritate instituţională, căreia de obicei ne supunem, ne determină să producem aproape automat comportamentul de obedienţă, şi asta independent de absurditatea cererii pe care o formulează sursa de autoritate. Să ne amintim, în plus, că uniforma nu reprezenta o autoritate în general coercitivă (poliţie, armată), ci era o uniformă de pompieri, ceea ce totuşi sporeşte caracterul absurd şi nelegitim al cererii făcute de complice. Ba chiar subiecţii îşi dau seama că purtarea lor este legată de însemnele autorităţii, deoarece ele sînt invocate şi nu altruismul atunci cînd îşi explică modul de a se comporta. Să notăm că unii cercetători au obiectat că rezultatele lui Bushman s-ar putea explica prin prezenţa celui de-al doilea complice, care ar fi considerat mai înfricoşător în condiţia uniformei şi care, astfel, i-ar fi determinat pe oameni să-i accepte de frică cererea. Din această cauză, el a realizat în 1988 un alt experiment (Bushman, 1988), în care al doilea complice era o femeie avînd un aşa-zicînd gabarit redus (1,51 metri şi 50 de kilograme). Comportamentul bărbaţilor sau al femeilor va fi totuşi aproape identic, la fel şi motivele prin care subiecţii îşi explicau actul de supunere. Singura diferenţă observată între cele două studii va fi tocmai absenţa vreunei diferenţe de comportament în funcţie de categoriile de vîrstă ale subiecţilor. În mod evident, legitimitatea unei autorităţi instituţionale, vehiculată simbolic prin uniformă, este cea care explică purtarea subiecţilor.

3.3.2. *Influenţa statutului*

Multe studii publicate în literatura de specialitate confirmă astăzi faptul că statutul superior, manipulat de regulă prin aspectul vestimentar al cuiva sau prin informaţii corespunzătoare oferite în prealabil persoanelor, le determină pe acestea să accepte mai uşor cererea venită de la un străin care are, în mod vizibil sau obiectiv, un astfel de statut. Influenţa statutului este suficient de puternică pentru a inhiba comportamente la care, totuşi, ne-am putea aştepta cu îndreptăţire. Ea duce chiar la adoptarea unor comportamente care nu i-au fost solicitate persoanei. Se ştie că statutul influenţează anumite conduite necivilizate. O persoană aflată la volan, care nu porneşte cînd semaforul e verde, va fi mai puţin claxonată dacă maşina sa e una scumpă, decît dacă e de valoare medie (Doob şi Gross, 1968). În plus, la cei care totuşi au claxonat, timpul care le-a luat s-o facă a fost mai lung decît în situaţia unui statut inferior. Pe de altă parte, este limpede că o persoană cu statut superior, blocată la semafor de o maşină obişnuită, va manifesta mai multă agresivitate (Diekman, Jungbauer-Gans, Krassing şi Lorenz, 1996). Statutul ne influenţează chiar şi în adoptarea unor conduite periculoase.

Astfel, Lefkowitz, Blake şi Mouton (1955) au arătat că atunci cînd o persoană cu statut superior (statut manipulat tot prin aspectul vestimentar) încălca o regulă de siguranţă rutieră, traversînd pe trecerea de pietoni cînd nu avea voie, 20% dintre persoane adoptau acelaşi comportament, pe cînd în condiţia de control sau de statut inferior încălcarea regulii nu se făcea decît în 1% din cazuri. Un experiment realizat de Guéguen şi Pichot (2001) va confirma aceste rezultate şi va scoate chiar în evidenţă un efect de inhibare a comportamentului (modelul era mai puţin imitat) în condiţia de statut inferior: în condiţiile de statut superior, statut neutru, statut inferior şi control (fără model), procentul de transgresiune a fost, respectiv, de 54%, 18%, 9% şi 16%. Pe lîngă efectele variabile ale imitării în funcţie de statutul modelului, observăm reacţii diferite şi atunci cînd comportamentul complicelui este costisitor pentru persoana noastră. Astfel, Harris (1974) îi cerea unui complice să se bage în faţă la diferite cozi (cinema, magazine, ghişee de bancă), cuprinzînd cel puţin 15 persoane. Şi aici, aspectul vestimentar a fost manipulat cu scopul de a caracteriza statutul. După caz, complicele era îmbrăcat neglijent (statut inferior) sau foarte elegant (statut superior). Rezultatele arată că manifestările de agresivitate sînt mai puţine faţă de complicele cu statut superior decît faţă de cel de statut inferior, şi aceasta indiferent de locul unde complicele se bagă la rînd şi de prezenţa/absenţa scuzelor. Acelaşi tip de rezultate a fost observat într-o situaţie puţin diferită: un complice al cărui aspect vestimentar varia (statut superior/mediu, inferior) nu avea bani destui ca să cumpere un corn dintr-o patiserie, deoarece îi lipseau cîteva centime de euro (Guéguen şi Pascual 2003b). După caz, complicele se arăta fie foarte politicos („Sînt jenat, dar îmi lipsesc opt centime. Mi-aţi putea lăsa aşa, vă rog?"), afişînd un zîmbet larg, fie de-a dreptul lipsit de politeţe („Ei, la naiba, îmi lipsesc opt centime. Aveţi de gînd să mă scutiţi de ele sau nu?"). Rezultatele vor arăta că subiecţii (angajaţi ai patiseriilor) au acceptat cererea complicelui în condiţia politeţii pentru fiecare dintre condiţiile de statut (în medie 93%). Totuşi, în condiţia lipsei de politeţe, cînd complicele avea statut inferior, 20% s-au supus, spre deosebire de 40% în condiţia statutului mediu şi de 75% în condiţia statutului superior. Statutul influenţează chiar comportamentele persoanelor aflate în preajma unor indivizi ce comit acte propriu-zise de delincvenţă. Guéguen şi Pascual (2002) au arătat că o persoană cu statut superior care fură ceva dintr-un magazin face ca reacţia subiecţilor de a *împiedica acest act (fie adresînd un reproş, fie alertînd un poliţist)* să fie mai slabă decît dacă „hoţul" ar avea statut neutru sau inferior.

Însumate, cercetările de mai sus par să arate că, în multe circumstanţe, un statut superior are proprietatea fie de a inhiba comportamentul, fie de a determina aprecierea inexactă a realităţii, ducînd la un comportament de

imitare. Această inhibare/activare are deseori acelaşi rezultat. În ambele cazuri, comportamentul adecvat situaţiei sau contextului este mai rar adoptat.

Efectul statutului nu se limitează doar la situaţiile problematice sau conflictuale. El influenţează şi ajutorul pe care-l oferim persoanei, fie că aceasta ni l-a cerut sau nu. Astfel, s-a arătat că ajutăm mai repede o persoană cu statut superior, atunci cînd, pregătindu-se să pună în portbagajul maşinii pungile cu alimente, le scapă pe jos (Solomon şi Herman, 1977). Statutul superior (maşină scumpă şi nouă) este ajutat în 53% din cazuri, faţă de 23% în condiţia de statut inferior (maşină ieftină şi prost întreţinută). Cînd persoana căreia i s-a manipulat aspectul vestimentar trebuie să facă o cerere în mod direct, observăm aceleaşi efecte. Astfel, Kleinke (1977b) a arătat că oamenii dau mai uşor o monedă unui solicitant îmbrăcat convenţional (80%) decît unuia cu aspect neglijent (32%). Efectul poate fi constatat şi în cazul sumelor cerute în beneficiul unei asociaţii caritabile, cererea fiind adresată studenţilor dintr-un campus fie de un profesor (statut superior), fie de un student (statut egal): profesorului, care avea doar aspectul unui cadru didactic, datorat togei, i se dau în medie 6,02 rupii, în timp ce studentului doar 2,62 rupii (Pandey, 1979). Totuşi, profesorul din acest experiment era un complice şi nu le preda persoanelor solicitate. Acelaşi rezultat îl obţinem atunci cînd rugăm persoanele să semneze o petiţie în favoarea dezarmării (Chaikin, Derlega, Yoder şi Phillips, 1974). Dacă petiţia este ceva mai problematică, regăsim aceleaşi efecte, însoţite însă de un comportament mai deferent, mai puţin agresiv faţă de solicitantul îmbrăcat în aşa fel încît să sugereze apartenenţa la un statut superior şi nu la unul inferior (Keasey şi Tomlinson-Keasey, 1973). De asemenea, s-a observat că un vînzător dintr-un magazin de discuri va accepta mai repede să facă un lucru pe care în mod normal n-ar trebui să-l facă (să înapoieze banii sau să schimbe discul unui „client" care nu are bon de casă), dacă solicitantul este îmbrăcat mai curînd foarte îngrijit şi nu neutru sau neglijent (Ainscough şi Motley, 2000). De asemenea, sîntem mai cinstiţi cu o persoană de statut superior decît cu una de statut egal nouă, atunci cînd aceasta ne întreabă dacă n-am găsit o monedă uitată într-o cabină de telefon public: 78% dintre subiecţi înapoiază banii în primul caz, faţă de 38% în cel de-al doilea (Bickman, 1971). S-a observat totodată că anumite elemente vestimentare cu o puternică semnificaţie simbolică pot influenţa statutul. Astfel, Green şi Giles (1973) au arătat că unui anchetator care purta cravată i se acceptau cererile de participare la un sondaj în 70% din cazuri, faţă de 40% în situaţia în care vestimentaţia era absolut identică, dar unde lipsea cravata. Statutul influenţează şi evaluarea pe care o face subiectul persoanei, într-un sens care favorizează totdeauna persoana cu statut superior, indiferent de comportamentul acesteia faţă de subiect. Iverson (1968) a arătat,

într-adevăr, că impactul statutului este atît de puternic, încît atunci cînd o persoană cu un statut aparent superior nouă ne spune ceva ce nu socotim a fi un compliment (o trăsătură pe care pretindem că n-o avem), acest fapt nu ne afectează percepţia pozitivă a persoanei, pe cînd persoana de statut egal o privim cu siguranţă mai puţin favorabil. Anumite caracteristici fizice sînt chiar evaluate mai favorabil sau sînt accentuate atunci cînd prezintă un avantaj pentru societate. Astfel, Cann (1991) arată că o persoană cu statut superior este considerată mai înaltă şi mai frumoasă de către o persoană cu statut inferior. Se ştie, în plus, că interacţiunea cu o persoană de statut superior îi provoacă subiectului reacţii fiziologice mai intense. Kleinke şi Williams (1994) au demonstrat, într-adevăr, că tensiunea arterială şi ritmul cardiac al subiecţilor (studenţi în primul an) creştea în cursul unei convorbiri despre pasiunile din timpul liber, purtată cu un student din ultimul an (statut înalt); nu se observa în schimb nici o diferenţă cînd convorbirea se purta cu aceeaşi persoană, prezentată însă ca student în anul întîi. În sfîrşit, un statut superior are mai multă forţă de convingere atunci cînd trebuie date sfaturi utile. Astfel, Levine, Moss, Ramsey şi Fleishman (1978) au evidenţiat faptul că, într-un cabinet stomatologic, un dentist, o asistentă sau o secretară (în funcţie de grupuri) îi spunea pacientului că lui (sau ei) i-ar plăcea ca pacientul să citească o broşură nouă despre prevenirea cariilor, pe care o poate procura gratuit trimiţînd o carte poştală pretimbrată şi menţionîndu-şi adresa. Pe fiecare carte poştală se afla un semn prin care putea fi recunoscută identitatea expeditorului. Astfel, se ştia cu precizie numărul persoanelor care, în fiecare grup, urmau acest sfat, de altfel deloc problematic. Rezultatele obţinute sînt şi aici foarte elocvente: recomandarea a fost urmată de 54% dintre pacienţi cînd o formula dentistul, faţă de 35% cînd o formula asistenta şi de 18% cînd o formula secretara.

Ansamblul experimentelor prezentate în această ultimă parte, consacrată efectelor comportamentale pe care le provoacă asupra noastră figurile autorităţii întîlnite zi de zi, arată că o largă varietate a conduitelor noastre este puternic influenţată de persoane care par să deţină o autoritate sau cărora aceasta le-a fost delegată. Astfel ne putem explica poate mai uşor efectele de supunere, de vreme ce rezultatele par să demonstreze că există un registru de comportamente automate, spontane, pe care le folosim atunci cînd sîntem confruntaţi cu o cerere implicită sau explicită venită din partea unei autorităţi. Dacă răspunsul este automat, să înţelegem de ce, într-o situaţie mai problematică, unde autoritatea insistă, ordonîndu-ne să ne supunem, ne vine atît de greu s-o sfidăm.

Potrivit lui Zimbardo (1974), rezultatele experimentale ce pun în evidenţă efectul situaţiei şi al simbolurilor autorităţii asupra comportamentului subiecţilor clarifică cel mai bine modul în care ajungem să ne supunem unui act atît de grav cum este cel obţinut de Milgram cu subiecţii săi.

Zimbardo (1974) crede că situaţia şi simbolurile se împletesc, iar obedienţa nu trebuie înţeleasă doar prin referire la actul de conformare al unui individ, ci şi ca rezultatul unui proces îndelungat, prin care raţionalitatea puterii, a dominării şi a autorităţii s-a înscris în el. Sîntem controlaţi de simboluri, de reguli, iar noi nu încetăm să-i facem pe copiii noştri mai civilizaţi, încredinţîndu-i unor instituţii precum şcoala, unde trebuie tot timpul să respecţi o autoritate, să te supui unor reguli etc. Dacă există o supunere atît de spontană faţă de autoritate, e pentru că noi înşine participăm la crearea acestor simboluri mitice ale autorităţii, pentru că trăim cu iluzia că deţinem controlul personal, fără să acceptăm că ne constrîng normele situaţiei, în sfîrşit, pentru că avem credinţa că lucrurile rele sînt făcute de oameni răi, care au intenţii rele. Trăind cu aceste mituri în minte, nu ne-am fi gîndit să studiem funcţionarea sistemelor noastre sociale, instituţionale şi organizaţionale, care ascund perfid în spatele legitimităţii lor incontestabile (căci ne doresc binele tuturor) reversul avantajelor lor : dificultatea, dacă nu chiar imposibilitatea de a ne controla efectiv actele, aşa cum ne dictează conştiinţa.